

मनुष्याणाम् वृत्तिरर्थः ।

अर्थसंवाद

भारतीय सौर अश्विन - मार्गशीर्ष, 1925

ऑक्टोबर-डिसेंबर, 2003 / खंड 27, अंक 3

- भारतीय रिज़र्व बँकेची सेवाक्षेत्र योजना
- महाराष्ट्रातील संघटित वस्तू निर्माण क्षेत्र
- राज्यांचा राजकोषीय व्यवहार
- अर्थ शब्दांची वाट पाहे
- दर्या खवळला, गलबत हाकारले

मनुष्याणाम् वृत्तिरर्थः ।

लोककल्याणमूलस्य अर्थशास्त्रस्य सिद्धये ।
शोधचर्चाविवादाथ संवादोऽयं प्रवर्तितः ॥

मराठी अर्थशास्त्र परिषदेचे त्रैमासिक

अर्थसंवाद

ऑक्टोबर - डिसेंबर 2003 / खंड 27, अंक 3

अनुक्रमणिका

प्रमुख संपादक
विनायक श्रीधर देशपांडे

सहायक संपादक
रवीन्द्र शंकर जोशी

सल्लागार मंडळ
(2003-06)
कमलाकर हणवंते
रामकृष्ण सोळुंके
आशुतोष राराविकर
वंदना दांडेकर

संपादकीय पत्रव्यवहार
विनायक श्रीधर देशपांडे
'श्रीकमल', 48 विद्या-विहार
प्रतापनगर, नागपूर 440022
दूरध्वनी क्र. (95712) 2237042

- भारतीय रिझर्व्ह बँकेची सेवाक्षेत्र योजना :
एक अनुभवाधिष्ठित विश्लेषण
रवीन्द्र जोशी.....201
- महाराष्ट्रातील संघटित वस्तू निर्माण क्षेत्र :
उदारीकरणापूर्वी आणि नंतरची स्थिती
एल. जी. बुरगे.....228
- राज्यांचा राजकोषीय व्यवहार
सी. पं. खेर.....263
- अर्थ शब्दांची वाट पाहे : काही पर्यायी शब्द
शिवकुमार खोबरे.....288
- दर्या खवळला, गलबत हाकारले (ग्रंथ परीक्षण)
शि. ना. माने.....290
- महाराष्ट्र सिंचन परिषदेत
मराठी अर्थशास्त्र परिषदेचा सहभाग
.....295

मराठी अर्थशास्त्र परिषद
कार्यकारी मंडळ (2003-04)

- अध्यक्ष
सूर्यकांत जगदाले
- कार्याध्यक्ष
ज. फा. पाटील
- कार्यवाह खजिनदार
सर्जेराव ठोबरे
- प्रमुख संपादक 'अर्थसंवाद'
विनायक श्रीधर देशपांडे
- सदस्य
दिलीप कदम
जनार्दन जाधव
कांतीलाल ठक्कर
चारुदत्त गोखले
विजय कांत
कुंदा दामले
रवींद्र जोशी
राम देशमुख
दिनकर टकले
अमृत पोळ
प्र.ब. कुलकर्णी
बा. भा. पावडे

- अर्थसंवादासाठी अनुदानाबद्दल आभार:
 - 1) पश्चिम विभागीय केंद्र, भारतीय सामाजिक विज्ञान अनुसंधान परिषद, मुंबई
 - 2) महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृति मंडळ, मुंबई
(टिप: म. रा. सा. सं. मंडळाने अनुदान दिले असले तरी या नियतकालिकातील लेखकांच्या विचारांशी मंडळ आणि राज्य शासन सहमत असतीलच असे नाही.)

● कार्यालयीन पत्रव्यवहार

(वर्गणी पाठविणे, सदस्यत्वाची नोंदणी करणे, अर्थसंवाद वितरणाविषयी पत्रव्यवहार, इत्यादी.)

डॉ. सर्जेराव ठोबरे

कार्यवाह-खजिनदार, मराठी अर्थशास्त्र परिषद, द्वारा
समन्वयक, इंदिरा गांधी राष्ट्रीय मुक्त विद्यापीठ अभ्यास केंद्र,
विवेकानंद महाविद्यालय, समर्थ नगर, औरंगाबाद-431001
(दूरध्वनी : 95240-2380702)

● परिषदेचे प्रमुख कार्यालय

मराठी अर्थशास्त्र परिषद, द्वारा/सेंटर फॉर दी स्टडी ऑफ
सोशल चेंज, एम.एन. रॉय ह्यूमन डेव्हलपमेंट कॅम्पस, फ्लॉट
क्रमांक 6 'एफ ब्लॉक' कार्डिनल ग्रेसियास स्कूल जवळ,
सरकारी वसाहत इमारत क्र. 323 समोर,
बांद्रे(पूर्व), मुंबई 400051

वर्गणी

(अ) परिषदेचे सदस्य

1) आजीव सदस्य : रु. 1200 (एकरकमी)

2) साधारण सदस्य : रु. 150 (वार्षिक)

3) संस्था सदस्य :

शैक्षणिक संस्था : रु. 150 (वार्षिक)

व्यवसायिक संस्था : रु. 200 (वार्षिक)

(परिषदेच्या सदस्यांना अर्थसंवाद त्यांच्या वर्गणीतच
दिला जातो.)

(आ) अर्थसंवाद वर्गणीदार

ग्रंथालये : रु. 150 (वार्षिक)

(इ) वर्षगणना : 1 एप्रिल ते 31 मार्च

कृपया वर्गणी मनीआर्डर वा डिमांड ड्राफ्ट ने 'मराठी
अर्थशास्त्र परिषद' या नावाने कार्यवाहाना कडे पाठवावी.

भारतीय रिझर्व्ह बँकेची सेवा क्षेत्र योजना : एक अनुभवाधिष्ठित विश्लेषण

● रवीन्द्र दोशी,

भूतपूर्व प्राध्यापक व प्रमुख, अर्थशास्त्र विभाग,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर आणि भूतपूर्व प्रमुख संपादक,
'अर्थसंवाद'.

1. सेवा क्षेत्र दृष्टिकोन

1.1 जुलै, 1969 मध्ये व्यापारी बँकांचे राष्ट्रीयीकरण केल्यानंतर राष्ट्रीयीकृत 14 बँकांना ग्रामीण आणि अर्ध-नागरी क्षेत्रात बँकांचा शाखाविस्तार करण्याची जबाबदारी पत्करावी लागली. बँक क्षेत्रात एक नवे युग अवतरले. एप्रिल 1980 मध्ये आणखी 6 मोठ्या व्यापारी बँकांचे राष्ट्रीयीकरण झाल्यानंतर या प्रक्रियेला आणखी वेग आला. ग्रामीण क्षेत्रात शाखाविस्तार करण्यासाठी बँकांना प्रवृत्त, नव्हे बळजबरी, करण्यासाठी भारतीय रिझर्व्ह बँकेने शाखाविस्ताराचे विशिष्ट धोरण अनुसरले. परिणामी, ग्रामीण आणि अर्ध-नागरी प्रदेशात बँकांचा शाखाविस्तार विलक्षण वेगाने वाढला. एकोणीसशे सत्तर आणि ऐंशीच्या दशकांनी ही घटना अनुभवली.

1.2 ग्रामीण शाखाविस्तार ही खचितच एक सकारात्मक घटना होती. परंतु त्याचबरोबर सर्वच व्यापारी बँकांना पूर्वी कधीही न अनुभवलेल्या समस्यांना सामोरे जावे लागत होते. संख्यात्मक वाढ होत असतांना सेवांचा दर्जा खालावत होता. ग्रामीण

शाखा तोट्यात चालवाव्या लागत होत्या. याबद्दल जागरूक होऊन भारतीय रिझर्व्ह बँकेनेही व्यापारी बँकांनी ग्रामीण शाखाविस्ताराचा कार्यक्रम थोडा सबुरीने चालवावा अशा सूचना ऐंशीच्या दशकाच्या मध्यालाच बँकांना देऊन एक प्रकारे सावधगिरीचाच इशारा दिला. त्याचबरोबर ग्रामीण शाखाविस्ताराच्या कार्यक्रमाचे विवेकपूर्ण पुनरावलोकन करण्याची निकड प्रतिपादिली. या अनुषंगाने बँकेने तज्ज्ञांच्या सहाय्याने बरेच विचारमंथन केले. एका नव्या योजनेचा आकृतीबंध प्रथमतः तयार केला आणि त्यावर बँकेच्या अधिकाऱ्यांनी सर्व व्यापारी बँकांच्या प्रमुखांशी सखोल चर्चा केली. या सर्व मंथनातून जन्माला आला 'सेवा क्षेत्र दृष्टिकोन' (Service Area Approach).

1.3 भारतीय रिझर्व्ह बँकेने ग्रामीण बँकव्यवसायासाठी अंतिम स्वरूपात स्वीकारलेली सेवा क्षेत्राची योजना सामान्यतः पुढीलप्रमाणे होती. "व्यापारी बँकांनी ग्रामीण व अर्ध-नागरी क्षेत्रांत निर्माण केलेले बँक शाखांचे विस्तृत जाळे पाहता, आता प्रत्येक शाखेला विशिष्ट प्रदेश सेवाक्षेत्र म्हणून निर्धारित करून देण्याची वेळ आली आहे.

यामुळे बँक शाखांना विकासात्मक दृष्टी अनुसरता येईल, उत्पादक कर्जे देता येतील आणि या रीतीने त्यांच्या निर्धारित क्षेत्राचा विकास घटक म्हणून काम करता येईल” (भारतीय रिझर्व्ह बँक, 1988, पृ.1). या दृष्टीकोनाची अधिक विस्ताराने मांडणी करताना रिझर्व्ह बँकेने पुढीलप्रमाणे तपशील दिलेला आहे. “सेवा क्षेत्र दृष्टीकोन ही अशी एक व्यवस्था आहे की ज्यामध्ये प्रत्येक बँक शाखेने उत्पादक कर्जवितरणासाठी विशिष्ट प्रदेशावर आपले प्रयत्न केन्द्रित करावयाचे. यामुळे बँकांना आपली शक्ती व्यापक क्षेत्रावर कार्य करण्यात खर्च करावी लागणार नाही आणि त्या कारणाने बँकांना पतपुरवठ्याच्या कार्यातून ग्रामीण विकास साधण्याच्या अवघड कार्यात सुसंगती आणता येईल. प्रत्येक बँक शाखेला आपल्या सेवा क्षेत्रात समाविष्ट असलेल्या सर्वच खेड्यांतील सर्वसाधारण परिस्थिती, आधारभूत संरचनांच्या सुविधा आणि आर्थिक उलाढाली याविषयीची परिपूर्ण माहिती होईल. या माहितीच्या पार्श्वभूमीवर आणि सरकारचे कार्यक्रम आणि कार्यसूची ध्यानात घेऊन, आपल्याकडील वित्तीय साधन संपत्तीच्या आधारावर प्रत्येक बँक शाखा उत्पादक कर्जवितरणाचा एक सुव्यवस्थित आराखडा बनवील. पतपुरवठ्याचा विस्तार करण्यासाठी भरपूर साधनसंपत्ती उपलब्ध करण्याच्या दृष्टिने बँकांना ठेवींचेही संकलन ग्रामीण भागातून करण्यावर भर देणे महत्वाचे आहे. खेडेगावनिहाय आणि बँकनिहाय पतपुरवठा योजना तयार केली जाईल, हेतु हा की, त्या त्या खेड्यातील अर्थक्षम ठरू शकणाऱ्या योजनांसाठी संघटित पद्धतीने कर्ज पुरवठ्याची व्यवस्था व्हावी. खेड्यांमध्ये उपलब्ध असणाऱ्या आधारभूत संरचना आणि पूरक सुविधा यावर त्या त्या खेड्यातील कर्जवितरणाची तीव्रता अवलंबून राहिल. आपल्या सेवा क्षेत्रातील जास्तीत जास्त उत्पादक कार्यासाठी कर्जवितरण करण्याचा प्रत्येक बँकेचा प्रयत्न असेल. बँक शाखा

ही केवळ एक वित्तीय संस्था म्हणून कार्य न करता त्या क्षेत्राच्या विकासाचा कारक घटक म्हणून आपली भूमिका निभावे. अशा तऱ्हेच्या दृष्टिकोनामुळे प्रत्येक क्षेत्रात बँक शाखा आणि सहकारी पतपुरवठा संस्था यांच्यात सहकार्य निर्माण होईल; असेच सहकार्य त्या क्षेत्रामधील इतर संस्थांबरोबरही होऊ शकेल. हे घडल्यामुळे बँक शाखांना ठेवींचे संकलन आणि कर्जवसुली याबाबतीत चांगलीच मदत होईल” (भारतीय रिझर्व्ह बँक, 1988, पृ. 32)

1.4 या योजनेच्या प्रत्यक्ष कार्यवाहीसाठी, प्रथम विकास गटातील प्रत्येक बँक शाखेने आपापली वार्षिक पतपुरवठा योजना तयार करावयाची आणि त्यानंतर जिल्ह्याच्या अग्रणी बँकेच्या विकास गटातील शाखेने सर्व बँकांच्या योजनांचे एकत्रिकरण करून विकास गटाची पतपुरवठा योजना तयार करावयाची. बँका आणि सरकारी खाती यांच्या कार्यामध्ये समन्वय साधण्यासाठी प्रत्येक विकास गटासाठी ‘गटपातळीवरील बँकांची समिती’ स्थापन केली जाईल. जिल्ह्याचे अग्रणी बँक अधिकारी हे या समितीचे अध्यक्षपद सांभाळतील. जिल्ह्याच्या अग्रणी बँक शाखेने जिल्ह्याची पतपुरवठा योजना तयार करण्याच्या कामाची आणि त्या योजनेच्या वेळोवेळीच्या कार्यवाहची जबाबदारी स्वीकारावयाची.

1.5 प्रत्येक सेवा क्षेत्राची रचना करण्यासाठी, ग्रामीण आणि अर्ध नागरी क्षेत्रातील व्यापारी बँकेच्या प्रत्येक शाखेच्या अधिपत्याखाली 15 ते 25 खेडी राहतील. ही खेडी निवडण्यासाठी समूह दृष्टिकोन, भौगोलिक सलगता आणि नजिकता यांचा आधार घ्यावयाचा. हे महत्वाचे निकष आहेत. याचबरोबर आणखीही असे ठरविले आहे की, एकात्मिक ग्रामीण विकास योजनेच्या कार्यवाहीसाठी सद्यःस्थितीतील खेड्यांचे बँक शाखांमध्ये केलेले विभाजन हे प्रत्येक

बँकेचे सेवा क्षेत्र ठरविताना लक्षात घ्यावयाचे.

2. सेवा क्षेत्र दृष्टीकोनाची कोल्हापूर जिल्ह्यातील कार्यवाही : एक अनुभवनिष्ठ विश्लेषण

2.1 कोल्हापूर जिल्ह्यामध्ये सेवाक्षेत्र दृष्टिकोनाची मुहूर्तमेढ, राष्ट्रीय पातळीवरील दिनांकापासूनच, म्हणजे 1 एप्रिल, 1989 पासून रोवली गेली. बँक ऑफ इंडियाच्या जिल्ह्यात सर्वाधिक शाखा असल्यामुळे अगोदरपासून ती जिल्ह्याची अग्रणी बँक म्हणून कार्यरत होतीच. त्यामुळे तिच्याकडेच सेवा क्षेत्राच्या कार्यवाहीची जबाबदारी सोपविण्यात आली.

2.2 कोल्हापूर जिल्ह्यातील सर्व खेडेगांवाची (10,000 लोकसंख्येपर्यंतची गावे) वाटणी विविध

व्यापारी बँकांच्या शाखांमध्ये करण्यात आली. या वाटणीमधून अर्ध-नागरी ठिकाणे (10,001 ते 1,00,000 लोकसंख्येची गावे) वगळण्यात आली. जिल्ह्यातील अशा रीतीने वगळण्यात आलेली नागरी आणि अर्ध-नागरी ठिकाणे कोणती होती ते तक्ता 1 मध्ये निर्देशित केले आहे.

2.3 खेड्यांची वाटणी ग्रामीण आणि अर्ध-नागरी क्षेत्रात कार्यरत असलेल्या बव्हंशी व्यापारी बँकांच्या शाखांमध्ये केलेली आहे. असे असूनही काही बँक शाखा यातून वगळल्या गेलेल्या आहेत. अगदी मार्च 2001 पर्यंतही. त्यासाठी तक्ता 2 पहा.

एकंदर 9 बँक शाखांना वगळण्यात आले आहे. कारण माहित नाही परंतु या शाखांनाही अंगीकृत

तक्ता 1

कोल्हापूर जिल्ह्यातील सेवा क्षेत्रा मधून वगळलेली नागरी आणि अर्ध नागरी केन्द्रे

केन्द्र / तालुका	केन्द्राची संख्या	केन्द्रे
(अ) नागरी केन्द्रे	2	कोल्हापूर, इचलकरंजी
(आ) अर्ध-नागरी केन्द्रे		
1. करवीर	1	गांधीनगर
2. पन्हाळा	1	कोडोली
3. हातकणगले	7	हुपरी, पेठवडगांव, शिरोली, रुकडी पट्टणकोडोली, कुंभोज, कबनूर
4. शिरोळ	5	जयसिंगपूर, कुरुंदवाड, उदगांव, शिरोळ, नांदणी
5. कागल	1	कागल
6. गडहिंग्लज	1	गडहिंग्लज
7. आजरा	1	आजरा
8. भुदरगड	1	गारगोटी
एकूण (अ)	18	-
एकंदर (अ) + (आ)	20	-

स्रोत : अग्रणी बँक कार्यालय, कोल्हापूर (1992), वार्षिक पतपुरवठा योजना - 1992-93

तक्ता 2

खेडेगावांची वाटणी न मिळालेल्या बँकशाखा

तालुका	वाटणीतून वगळल्या गेलेल्या बँक शाखा (मार्च 2001)
1. करवीर	सांगली बँक (गांधीनगर शाखा)
2. हातकणगले	भारतीय स्टेट बँक (एम.आय.डी.सी. शिरोळ शाखा), रत्नाकर बँक (हुपरी शाखा)
3. शिरोळ	बँक ऑफ बडोदा (उदगांव शाखा), सांगली बँक (उदगांव शाखा), गणेश बँक ऑफ कुरुंदवाड (जयसिंगपूर, कुरुंदवाड व शिरोळ शाखा)
4. गडहिंगलज	कॅनरा बँक (गडहिंगलज शाखा)

स्रोत : अग्रणी बँक कार्यालयातील माहितीवरून

कार्यक्रमात गोवले गेले असते तर नजिकच्या काही बँक शाखा वरील कामाचा अतिरिक्त बोजा कमी करणे शक्य झाले असते.

2.4 करवीर तालुक्यामध्ये 13 खेड्यांना कोल्हापूर शहरातील 5 बँकांशी जोडले आहे. वास्तवात या खेड्यांना नजिकच्याच ग्रामीण बँक शाखेशी जोडण्याचा प्रयत्न अग्रणी बँकेने करावयास हवा होता.

2.5 अग्रणी बँकेच्या वार्षिक अहवालात असे नमूद

केले आहे की, जिल्ह्यातील सर्व खेडी कोणत्या ना कोणत्या बँक शाखेला जोडली गेलेली आहेत. तथापि, या संदर्भात दोन बाबतीत तफावत आढळते. पहिली म्हणजे, 10,000 पेक्षा अधिक लोकसंख्या (1991 च्या जनगणनेनुसार) असलेली ठिकाणे देखील सेवा क्षेत्राच्या वाटणीमध्ये समाविष्ट झालेली आहेत. त्याची यादी तक्ता 3 मध्ये दिलेली आहे. पूर्वनियोजित निकषानुसार ही ठिकाणे अर्ध नागरी गटात मोडत

तक्ता 3

सेवा क्षेत्राच्या यादीत समाविष्ट असलेली 10,000 पेक्षा अधिक लोकसंख्येची ठिकाणे.

तालुका	ठिकाणे	सेवाक्षेत्र संदर्भ क्रमांक	लोकसंख्या (1991ची जनगणना)	बँक शाखा
1. करवीर	1. उचगाव	0095	14,790	रत्नाकर बँक
2. हातकणगले	1. कोरोची	0257	10,752	सेंट्रल बँक ऑफ इंडिया हातकणगले
	2. रेंदाळ	0277	12,359	सांगली बँक
3. शिरोळ	1. दानोळी	0294	10,659	बँक ऑफ इंडिया जयसिंगपूर
	2. अबदुललाट	0322	13,161	भारतीय स्टेट बँक, अबदुललाट

स्रोत : अग्रणी बँक कार्यालयातील माहितीवरून

असल्याने गावाच्या वाटणातून त्यांना वगळावयास हवे होते.

दुसरी तफावत म्हणजे, 1991 च्या जनगणनेने नवी गावे म्हणून ज्यांची नोंद घेतलेली आहे. त्यापैकी

बव्हंशी गावांचा समावेश सेवा क्षेत्राच्या यादीत झालेलाच नाही. या गावांची यादी तक्ता 4 मध्ये दिलेली आहे. महत्वाचे म्हणजे, अग्रणी बँक शाखेने सेवा क्षेत्राच्या सन 2001 मध्ये दिलेल्या यादीतील

तक्ता 4

सेवा क्षेत्राच्या यादीतून वगळली गेलेली गावे

तालुका	वगळलेली गावे	जनगणनेचा (1991) संदर्भ क्रमांक	गावाची लोकसंख्या (1991ची जनगणना)
1	2	3	4
1. करवीर	(1) आर्देवाडी (112)	114	440
	(2) डोणवाडी	123	132
	(3) दुर्गुळवाडी (111)	112	398
	(4) गणेशवाडी (86)	87	1,593
	(5) हणमंतवाडी (10)	11	2,869
	(6) कारभारवाडी (94)	93	353
	(7) काकतवाडी (116)	115	721
	(8) रजपूतवाडी (32)	31	693
	(9) सावरवाडी (86)	89	1,892
	(10) शेळकेवाडी (70)	71	362
	(11) वाघोबावाडी (108)	109	348
	(12) धोडेवाडी (86)	88	580
2. पन्हाळा	(1) दरेवाडी (36)	130	817
	(2) मानेवाडी	60	443
	(3) मेंगाणेवाडी (112)	114	218
	(4) नवलव वाडी (118)	120	201
	(5) निवाची वाडी (127)	128	339

1	2	3	4
	(6) पैजारवाडी (17)	18	923
	(7) सालवाडी (72)	71	374
3. हातकण्णगले	(1) खोतवाडी (44)	45	1,614
4. आजरा	(1) देऊलवाडी (52)	96	246
	(2) मुंगुसवाडी (27)	26	377
	(3) विनायकवाडी (39)	95	303
5. राधानगरी	(1) आसनगांव	90	124
	(2) बनाचीवाडी (82)	82	1,279
	(3) भांदणे	91	56
	(4) भोपळेवाडी (24)	26	405
	(5) गावठाणवाडी (100)	99	593
	(6) कुन्हाडवाडी (35)	36	441
	(7) मानेवाडी (7)	8	492
	(8) नवेकारंज (83)	84	277
	(9) राजापूर	89	350
	(10) वाडदे	97	276
6. भुदरगड	(1) भालेकरवाडी (74)	73	646
	(2) न्हाण्याचीवाडी (79)	80	478
	(3) पारदेवाडी (62)	63	569
	(4) वरापेवाडी (79)	81	371
7. शाहूवाडी	(1) भैरेवाडी (101)	107	518
	(2) गोडेवाडी	63	578
	(3) सोनार्ली	2	233
	(4) तांबवे	9	206

टीप : कंसातील आकडे त्या त्या खेड्यांचे 1981 च्या जनगणनेतील संदर्भ क्रमांक दर्शवितात; त्या खेड्यांतून नवीन खेडी स्वतंत्रपणे काढून 1991च्या जनगणनेने अशा नवनिर्मित खेड्यांना नवीन क्रमांक दिलेले आहेत.
स्रोत : कोल्हापूर जिल्ह्याचा 1991 चा जनगणना अहवाल.

गावांची नोंद 31/1/1996 अखेरची होती. 1991 च्या जनगणनेचा तपशील देणारे जिल्ह्याचे पुस्तक जून, 1992 मध्ये प्रसिद्ध झाले होते. हे ध्यानात घेतल्यास अग्रणी बँके ने सेवा क्षेत्रांमध्ये नवीन खेड्यांचा अंतर्भाव करावयाला हवा होता. विशेष म्हणजे, पूर्वी अस्तित्वात असलेली काही खेडीदेखील (तक्ता 4 मधील कं सातील अंकविरहित) सेवा क्षेत्रांच्या संरचनेतून वगळली गेली आहेत. याकारिता प्रत्येक अग्रणी बँक कार्यालयाने प्रत्येक जनगणनेनंतर सेवा क्षेत्रांची पुनर्आखणी करावयास हवी. त्यामुळे जिल्ह्यातील सर्व खेडी सेवा क्षेत्रांमध्ये समाविष्ट होतील.

2.6 मूळ योजनेमध्ये सेवा क्षेत्रात साधारणतः 15 ते 25 गावे समाविष्ट करावीत असे सांगितले आहे. हा योजनेचा पायाच चुकीचा आहे. गावे लहानमोठी असल्यामुळे प्रत्येक सेवा क्षेत्रामध्ये किती लोकसंख्या समाविष्ट होईल हे सांगता येत नाही. परिणामी, लोकसंख्येच्या दृष्टिकोनातून सेवा क्षेत्रांचा आवाका वेगवेगळा राहिल. सेवा क्षेत्रांचा हेतू लोकांच्या आर्थिक गरजा पूर्णपणे आणि चांगल्या रीतीने भागविण्याचा आहे हे मानल्यास सेवा क्षेत्रांची संरचना काही इष्टतम (optimum) लोकसंख्येच्या निकषावर करावयास हवी होती; अशा वेळी गावांची संख्या गौण ठरते. भारतीय रिझर्व्ह बँकेने सन 1989 पासून अमलात आणलेला सेवा क्षेत्र दृष्टीकोन अशा रीतीने मुळातच चुकीच्या पायावर आधारलेला आहे. गावांच्या विशिष्ट संख्येऐवजी इष्टतम लोकसंख्या हा सेवा क्षेत्रांच्या कार्यक्षेत्राचा आधार असावयाला हवा. दुसरे, प्रत्येक तालुक्यातील बँकांच्या ग्रामीण शाखांचे अपस्करण (dispersion) आणि शाखांची एकूण संख्या यामध्ये बरीच तफावत आहे. त्याकारणाने प्रत्येक बँक शाखेच्या वाट्याला येणाऱ्या गावांच्या संख्येतही मोठा फरक पडतो.

2.7 बँक शाखांच्या संदर्भात खेड्यांची विषम वाटणी कशी झालेली आहे त्याचा तालुकावार तपशील तक्ता 5 मध्ये दिला आहे.

तक्ता 5च्या माहितीवरून आढळेल की, कोल्हापूर जिल्हा अग्रणी बँक कार्यालयाने या योजनेत समाविष्ट केलेल्या 136 बँक शाखांपैकी फक्त 3 बँक शाखांच्या सेवा क्षेत्रांत 25हून अधिक खेड्यांचा समावेश केलेला आहे; सर्वाधिक संख्या चंद्रगड तालुक्यातील बँक शाखेच्या क्षेत्रातील 30 गावांची आहे. सेवा क्षेत्रात 21 ते 25 गावांचा समावेश असलेल्या फक्त दोनच बँक शाखा आहेत. एकोणीस बँक कार्यालये (13.97 टक्के) 16 ते 20 गावांची काळजी घेताहेत. सोळा बँक कार्यालयांकडे (11.76 टक्के) 11 ते 15 गावे आहेत. सहा ते दहा गावांची जबाबदारी 35 बँक कार्यालये (25.74 टक्के) सांभाळत आहेत. शेवटी, 61 बँक कार्यालयांकडे (44.85) टक्के केवळ 1 ते 5 गावांचाच व्यवहार आहे; त्यापैकी एक-तृतीयांश शाखांच्या वाटणीला प्रत्येकी एकच गाव आलेले आहे. या सर्व तपशीलावरून एक वास्तव स्पष्ट होईल की, 70 टक्के बँक कार्यालयांच्या सेवा क्षेत्रात 1 ते 10 गावेच आहेत. आणखी 26 टक्के कार्यालयांचे सेवा क्षेत्र 11 ते 20 गावांचे आहे. ही सर्व परिस्थिती पाहिल्यास, देशातील कोणत्याही जिल्ह्यातील अग्रणी बँक कार्यालयाला 15 ते 25 गावांची अशी किती सेवा क्षेत्रे साकारता येतील ? ग्रामीण क्षेत्रात संघटित बँक व्यवसायाचा विस्तार व्हावा असे राष्ट्रीय धोरण घेऊन ग्रामीण क्षेत्रातील व्यापारी बँकांची संख्या वाढविण्याचा प्रयत्न होईल. दुसऱ्या बाजूला, जिल्ह्यांतील गावांच्या संख्येत लक्षणीय वाढ होण्याची शक्यता नाही. अशा वेळी मग ग्रामीण शाखाविस्तारालाच पायाबंद घालावयाचा का ? शाखा वाढल्या तर अस्तित्वातील बँक शाखांची सेवा

तक्ता क्र. 5

सेवा क्षेत्रांतर्गत बँक शाखांच्या वाटणीला आलेल्या खेड्याची संख्या : तालुकानिहाय

तालुका	बँक शाखांची संख्या	सेवा क्षेत्र बँक शाखांच्या वाटणीला आलेल्या खेड्यांची संख्या															
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
1. करवीर	22	3	3	1	5	1	-	2	-	5	-	-	-	-	1	1	-
2. पन्हाळा	12	-	-	2	1	1	1	-	1	2	1	1	-	-	1	-	-
3. हातकणाले	22	9	5	5	-	1	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
4. शिरोळ	20	8	3	1	6	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
5. कागल	10	-	-	-	2	-	2	1	1	-	-	1	1	-	-	1	-
6. गडहिंग्लज	10	-	-	-	-	1	-	-	2	1	2	2	-	-	-	1	-
7. आजरा	6	-	-	-	-	-	1	-	-	1	1	-	1	-	-	-	1
8. राधानगरी	9	-	-	-	1	-	-	1	-	-	1	-	1	1	-	-	2
9. चंदगाड	8	-	-	-	-	-	-	-	2	-	-	-	-	1	-	-	-
10. भुद्रगड	7	-	-	-	-	-	-	1	-	-	1	-	-	1	-	-	2
11. गगनबावडा	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
12. शाहूवाडी	8	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	2	-	-	-	1	-
एकूण	136	20	11	9	15	6	6	5	6	10	8	4	3	3	2	4	5

तक्ता क्र. 5 (पुढे चालू)
सेवा क्षेत्रांतर्गत बँक शाखांच्या वाटणीला आलेल्या खेड्याची संख्या : तालुकानिहाय

तालुका	सेवा क्षेत्र बँक शाखांच्या वाटणीला आलेल्या खेड्यांची संख्या													
	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30
1. करवीर	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
2. पन्हाळा	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
3. हातकणगळे	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
4. शिरोळ	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
5. कागल	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
6. गडहिंग्लज	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
7. आजरा	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-
8. राधामगरी	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
9. चंदगाड	-	-	1	1	-	1	-	-	1	-	-	-	-	1
10. भुदरगाड	-	1	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
11. गगनबावडा	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
12. शाहूवाडी	-	1	2	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-
एकूण	4	4	4	2	-	1	-	-	1	-	2	-	-	1

क्षेत्रे एक तर आकुंचित होतील नाही तर नवीन शाखांना सेवा क्षेत्रच दिले जाणार नाही अशी शृंगापत्ती उद्भवेल.

2.8 वास्तवाचे हे सार आपल्याला एका परस्परविरोधी परिस्थितीकडे घेऊन जाते. एका बाजूने, जेव्हा बहुसंख्य बँकांचे सेवा क्षेत्र 10 गावांपर्यंत असल्यामुळे एखाद्याची समजूत होण्याची शक्यता आहे की, अशा सेवा क्षेत्रांमधील सर्व गावांना बँकांकडून समाधानकारक वित्तीय सेवा लाभत असली पाहिजे. तथापि, दुसऱ्या बाजूने, अशा प्रत्येक सेवा क्षेत्रातील लोकसंख्या संबंधित बँक शाखेला अर्थक्षम बनविण्यासाठी आवश्यक मानता येईल अशा इष्टतम लोकसंख्येपेक्षा कमी असेल तर गावांच्या लहान संख्येचा लाभ नाहीसा होईल. सामान्यतः आपण असे मानतो की, सेवा क्षेत्रांतर्गत लोकसंख्या जेवढी जास्त तेवढी बँक शाखेची आर्थिक उलाढाल जास्त आणि म्हणून ती शाखा किफायतशीर बनण्याचा संभव अधिक. बँक सेवेचा विचार करताना बँक शाखांच्या लाभप्रदतेकडे दुर्लक्ष करून चालणार नाही, तिला दुय्यम स्थान देता येणार नाही. एवढ्यासाठी, आवश्यक असणाऱ्या काही किमान लोकसंख्येचा विचार न करता केवळ एखाद्या बँक शाखेसाठीच्या सेवा क्षेत्रात किती गावांचा समावेश करावा अशा पद्धतीने निश्चित केलेला सेवा क्षेत्रासाठीचा निकष पूर्णतया चुकीचा आहे. यास्वत आजतागायत सेवा क्षेत्र योजना चुकीच्या अधिष्ठानावर उभी राहून कार्यरत आहे. जर आम्हाला ग्रामीण भागातील प्रत्येक बँक शाखेच्या एकंदर आर्थिक व्यवहाराचा तपशील उपलब्ध झाला असता तर आमच्या म्हणण्यातील तथ्य उलगडून दाखविता आले असते. निदान प्रत्येक बँक शाखेने आपापले व्यवहार तपासून आमच्या निष्कर्षाचा पडताळा पाहण्यास हरकत नाही.

2.9 बँक शाखांच्या वाटचाला आलेल्या गावांच्या

लोकसंख्येचा मागोवा घेतल्यास या वाटणीतील विषमतेचे स्वरूप स्पष्ट होईल. ते जाणून घेण्यासाठी या योजनेत सहभागी असलेल्या सर्वच बँकांचा तपशील तक्ता 6 मध्ये दिला आहे. त्यातून ढळढळीतपणे दृष्टीसमोर येणारी वस्तुस्थिती म्हणजे सरकारी क्षेत्रातील बँकांच्या शाखा आणि खाजगी क्षेत्रातील बँकांच्या शाखा यांच्या वाटचाला आलेल्या गावांच्या संख्येत आणि त्यामुळे एकंदर लोकसंख्येत महदंतर आहे. सरकारी बँकांच्या बाबतीत, किमान लोकसंख्या करवीर तालुक्यात आढळते (3,791, गांधीनगर शाखा, देनाबँक) तसेच कमाल लोकसंख्याही याच तालुक्यात नोंदली गेली आहे. 36,686, नवे बालिंगे शाखा, बँक ऑफ महाराष्ट्र) तालुक्यांतर्गत किमान-कमाल 12,787 (भुदरगड तालुका) ते 32,895 (करवीर तालुका) या दरम्यान आहे. केवळ गगनबावडा तालुक्यातील कार्यरत असणाऱ्या दोनच बँक शाखांच्या बाबतीत लोकसंख्येची वाटणी जवळपास सारखी आहे. लोकसंख्येच्या समतोल वाटणीचे हे एकमेव उदाहरण आहे.

2.10 खाजगी क्षेत्रातील बँकांच्या बाबतीत, किमान लोकसंख्येचा आकडा जेमतेम 898 (गणेश बँक ऑफ कुरुंदवाड, गणेशवाडी शाखा, शिरोळ तालुका) असून कमाल लोकसंख्या 21,337 (सांगली बँक, कुडिये शाखा, करवीर तालुका) आहे. त्यांच्या संदर्भात किमान-कमाल अंतर 11,000 ते 15,000 लोकसंख्येच्या दरम्यान आहे. सरकारी बँकांच्या संदर्भातील 20,000 हून अधिक असलेल्या अंतराच्या तुलनेत खाजगी बँकांकडील लोकसंख्येचे अंतर अधिक बरे आहे.

2.11 संपूर्ण कोल्हापूर जिल्हातील सेवा क्षेत्रांशी निगडित असलेल्या बँक शाखांचे लोकसंख्येच्या अंतरानुसारचे वर्गीकरण तक्ता 7 मध्ये दर्शविले आहे.

तक्ता क्र. 6

सेवा क्षेत्र बँक शाखांच्या परिश्रेत्रातील लोकसंख्या : तालुकानिहाय

बँक / तालुका	(1) करवीर	(2) पन्हाळा	(3) हातकणगले
(अ) सरकारी क्षेत्र 1. बँक ऑफ इंडिया	1. सद्दी खालसा : 17,108 2. चुये : 22,481 3. आंबेवाडी : 29,696	1. कोडोली : 11,804 2. पी. टी. ठाणे : 16,793 3. अमृतनगर : 25,095 4. यवलूज : 20,497 5. काले : 18,975	1. हुपरी : 8,813 2. पेठवडागांव : 21,535 3. शिरोली : 11,723 4. रुकडी : 7,465
2. बँक ऑफ महाराष्ट्र	1. सांगरूळ : 21,384 2. नवे बालिंगे : 36,686 3. गडमुडशिंंगी : 9,850	-	1. घुणकी : 16,979
3. देना बँक	1. गांधीनगर : 3,791 2. परिते : 19,460	-	-
4. स्टेट बँक ऑफ इंडिया	1. मुये : 19,660 2. गोकुळ शिंगांव : 17,786	-	1. हातकणगले : 32,693 2. शिरोली एम. आय. डी. सी.
5. कॉपरेशन बँक	1. कोल्हापूर : 7,308	-	-
6. अलाहाबाद बँक	1. कोल्हापूर : 4,765	-	-
7. कॅनरा बँक	1. कोल्हापूर : 5,629	1. किसरूळ : 6,079	-
8. सिंडिकेट बँक	1. कोल्हापूर : 8,920	-	-
9. इंडियन ओन्व्हरसीज बँक	1. कोल्हापूर : 7,843	-	-
10. यूनियन बँक ऑफ इंडिया	-	1. पन्हाळा : 14,067 2. सातवे : 11,780	1. तारदाळ : 7,324

बैंक / तालुका	(1) करवीर	(2) पन्हाळा	(3) हातकणगळे
11. सेट्रल बँक ऑफ इंडिया	-	-	1. व्ही. टी. वडगाव : 16, 854
12. बँक ऑफ बडोदा	-	-	1. नागांव : 10, 822
लोकसंख्येचे अंतर	3, 791 - 36,686 (32,895)	6, 079 - 25,095 (19,016)	7, 324 - 32,693 (25,369)
(आ) खाजगी क्षेत्र 1. सांगली बँक	1. कुडिने : 21,337 2. गांधीनगर : -	1. बाजार भोगांव : 12,671 2. कोतौली : 19,001 3. घोटवडे : 11,908	1. कुंभोज : 1,728 2. माणगांव : 12,012 3. बाहुबली : 8,299 4. रेवाळ : 13,134
2. युनायटेड वेस्टर्न बँक	1. चिखली : 10,051	-	1. चदूर : 7,058 2. टोप : 3,307
3. रत्नाकर बँक	1. वसगडे : 13,645 2. हळदी : 8,913 3. खुपिरे : 11,821 4. गांधीनगर : 6,001 5. उचगांव : 16,438	1. बोरपाडळे : 7,523	1. इंगळी : 5,626 2. रांगोळी : 5,580 3. पेटवडगांव : 12,557 4. कबनूर : 2,311 5. रुकडी : 2,063 6. हुपरी : -
4. गणेश बँक ऑफ कुरुंदवाड	-	-	1. रई : 8,103 2. टोप : 3,307
लोकसंख्येचे अंतर	6001 - 21,337 (15,336)	7, 523 - 19,001 (11,478)	1,728 - 13,134 (11,406)

बैंक / तालुका	(4) शिरोळ	(5) कागल	(6) गडहिंग्लज
(अ) सरकारी क्षेत्र			
1. बँक ऑफ इंडिया	1 जयसिंगपूर : 22,863 2. कुरंदवाड : 12,941	1. मुगुड : 23,665 2. बाचणी : 16,190	1. गडहिंग्लज : 24,354 2. नेसरी : 19,603 3. हेबबाळ : - 4. जैद्याळ : 8,969
2. बँक ऑफ महाराष्ट्र	-	1. कागल : 21,661 2. बिद्री : 24,917 3. सेनाकापशी : 32,218 4. खडकेवाडा : 20,962 5. बाणगे : 27,481	1. गडहिंग्लज : 5,996 2. कसबे मूल : 16,804
3. देना बँक	-	1. कागल : 10,036 2. सिद्धनेली : 12,156	1. महागाव : 25,810
4. स्टेट बँक ऑफ इंडिया	1. शिरोळ : 10,855 2. अब्दुल्लाट : 13,278	-	1. गडहिंग्लज : 33,575
5. कॉर्पोरेशन बँक	-	-	-
6. अलाहाबाद बँक	-	-	-
7. कॅनरा बँक	-	1. हळदी : 8,941	1. गडहिंग्लज : -
8. सिंडिकेट बँक	-	-	-
9. इंडियन ओव्हरसीज बँक	-	-	-
10. ग्रुपियन बँक ऑफ इंडिया	1. जयसिंगपूर : 15,415 2. दत्तवाड : 18,923	-	1. गडहिंग्लज : 15,350

बैंक / तालुका	(4) शिरोळ	(5) कागल	(6) गडहिंग्लज
11. सेट्रल बँक ऑफ इंडिया	-	-	-
12. बँक ऑफ बडोदा	1. नांदणी : 28, 488	-	-
लोकसंख्येचे अंतर	10,855 - 28,488 (17,633)	8,941 - 32,218 (23,277)	5,996 - 33,575 (27,579)
(आ) खाजगी क्षेत्र			
1. सागली बँक	1. जयसिंगपूर : 2,011 2. कुरुंदवाड : 14,818 3. शिरदवाड : 8,328 4. टाकळी : 8,617 5. गणेशवाडी : 11,840	-	-
2. युनायटेड वेस्टर्न बँक	-	-	1. हलकर्णी : 22,195 2. नेवाडी : 10,549
3. रत्नाकर बँक	1. जयसिंगपूर : 4,051 2. आकवाट : 9,960 3. अर्जुनवाड : 5,211	-	-
4. गणेश बँक ऑफ कुरुंदवाड	1. गणेशवाडी : 898 2. नरसोबावाडी : 4,064 3. कोथळी : 3,336 4. शिरटी : 5,370 5. जुने दानवाड : 2,637 6. जयसिंगपूर : - 7. कुरुंदवाड : - 8. शिरोळ : -	-	-
लोकसंख्येचे अंतर	898 - 14,818 (13,920)	-	10,549 - 22,195 (11,646)

बैंक / तालुका	(7) चंदाड	(8) आजरा	(9) भुदगाड
(अ) सरकारी क्षेत्र			
1. बैंक ऑफ इंडिया	1 चंदाड : 30,524 2. करूरुर्द : 11,377	1. उचुर : 26,507 2. सिरसिंगी : 11,054	1. गारगोटी : 17,501 2. पाटगाव : 12,064 3. मडूर : 8,933
2. बैंक ऑफ महाराष्ट्र	1. तुर्केवाडी : 24,034 2. अडकूर : 15,583 3. तुडिये : 9,917 4. कोवाड : 35,424	1. आजरा : 17,830 2. गवसे : 6,649	1. कूर : 20,297 2. कडगाव : 17,941
3. देसा बैंक	1. हलकर्णी : 21,311 2. माणगाव : 11,480	-	-
4. स्टेट बैंक ऑफ इंडिया	-	-	1. गारगोटी : 21,720 2. पिपळगाव : 14,704
लोकसंख्येचे अंतर	9,917 - 35,424 (25,507)	6,649 - 26,507 (19,858)	8,933 - 21,720 (12,787)
(आ) खाजगी क्षेत्र			
1. रत्नाकर बैंक	-	1. मडिल्लो : 8,024 2. भादवण : 7,126	-
लोकसंख्येचे अंतर	-	7,126-8,024 (898)	-

बैंक / तालुका	(10) राधानगरी	(11) गगनबावडा	(12) शाहूवाडी
(अ) सरकारी क्षेत्र			
1. बँक ऑफ इंडिया	1 राधानगरी : 24,800 2. राशिबडे : 26,186 3. क. वाळवे : 16,114 4. आवळी बु. : 26,147	1. गगनबावडा : 12,162	1. शाहूवाडी : 21,008 2. सरुड : 18,147 3. करंजफेण : 8,411
2. बँक ऑफ महाराष्ट्र	-	1. साळवण : 14,897	1. बांबवडे : 30,606 2. मलकापूर : 28,226 3. वासळ : 13,334 4. भेडसांगव : 14,196 5. माळेवाडी : 10,214
3. युनियन बँक ऑफ इंडिया	1. म्हासुली : 14,210 2. धामोड : 14,729	-	-
4. बँक ऑफ बडोदा	1. सरवडे : 19,595 2. सोळांकूर : 12,972	-	-
लोकसंख्येचे अंतर	12,972 - 26,186 (13,214)	12,162 - 14,897 (2,735)	8,411 - 30,606 (22,195)
(आ) खाजगी क्षेत्र			
1. रत्नाकर बँक	1. धोरेवडे : 8,950	-	-
लोकसंख्येचे अंतर	8,950 (-)	-	-

टीप : (1) लोकसंख्येचे आकडे 1991 च्या शिराणतीचे आहेत. (2) कंसातील आकडे संबंधित गटातील लोकसंख्येचे अंतर दर्शविताने.

तक्ता क्र. 7

कोल्हापूर जिल्ह्यातील सेवा क्षेत्रांशी निगडित बँक शाखांचे लोकसंख्येच्या अंतरानुसार वर्गीकरण

बँका	सेवा क्षेत्रांतर्गत गावांची लोकसंख्या						शाखांची एकूण संख्या
	5,000 पर्यंत	5,001-10,000	10,001-15,000	15,001-20,000	20,001-25,000	25,001-आणि अधिक	
(अ) सरकारी क्षेत्र							
1. बँक ऑफ इंडिया	-	5	7	8	7	7	34
2. बँक ऑफ महाराष्ट्र	-	4	4	5	6	6	25
3. देना बँक	1	-	3	1	1	1	7
4. स्टेट बँक ऑफ इंडिया	-	-	3	2	1	2	8
5. कापीरेशन बँक	-	1	-	-	-	-	1
6. अलाहाबाद बँक	1	-	-	-	-	-	1
7. केनरा बँक	-	3	-	-	-	-	3
8. सिंडिकेट बँक	-	1	-	-	-	-	1
9. इंडियन ओव्हरसीज बँक	-	1	-	-	-	-	1
10. युनियन बँक ऑफ इंडिया	-	1	4	3	-	-	8
11. सेंट्रल बँक ऑफ इंडिया	-	-	-	1	-	-	1
12. बँक ऑफ बडोदा	-	-	2	1	-	1	4
एकूण (अ)	2 (2.13)	16 (17.02)	23 (24.47)	21 (22.34)	15 (15.96)	17 (18.09)	94 (100.00)
(आ) खाजगी क्षेत्र							
1. सांगली बँक	2	3	6	1	1	-	13
2. युनायटेड वेस्टर्न बँक	-	2	2	-	1	-	5
3. रत्नकर बँक	3	10	3	1	-	-	17
4. गणेश बँक ऑफ कुरुंदवाड	6	1	-	-	-	-	7
एकूण (आ)	11 (26.19)	16 (38.09)	11 (26.19)	2 (4.76)	2 (4.76)	-	42 (100.00)
एकंदर बेरीज (अ) + (आ)	13 (9.56)	32 (23.53)	34 (25.00)	23 (16.91)	17 (12.50)	17 (12.50)	136 (100.00)

टीप : कंसातील आकडे संबंधित एकूण संख्येशी टक्केवारी दर्शवितात

तक्ता 7 मधील तपशीलावरून ठळकपणे आढळणारी बाब म्हणजे, अग्रणी बँक कार्यालयाने सामान्यतः कमी लोकसंख्येची क्षेत्रे खाजगी बँकांकडे दिलेली आहेत. ग्रामीण भागात सरकारी क्षेत्रातील उपलब्ध सर्व शाखांकडे गावे वर्ग केल्यानंतर उरलेल्या गावांची वाटणी करण्यासाठी नाईलाजास्तव खाजगी बँक शाखांचा आधार घेणे अग्रणी बँकेला अटळ ठरले. परंतु या शाखांना पूरक शाखा असेच मानले गेले आहे असे म्हणावे लागते. तक्ता 7 मधील तपशील पाहिल्यास, खाजगी बँक शाखांपैकी 26 टक्के शाखा 5,000 हून कमी लोकसंख्येला सेवा पुरविता आणि संकलितपणे विचार केल्यास जवळपास दोन-तृतीयांश शाखा जास्तीत जास्त 10,000 पर्यंत लोकसंख्या व्यापतात. उर्वरित खाजगी बँक शाखांमध्ये 26 टक्केवारी बिंदु शाखांच्या कार्यक्षेत्रात 10,001 ते 15,000 लोकसंख्या आहे. आणि केवळ 9 टक्केवारी बिंदु शाखांना 15,000 पेक्षा अधिक लोकसंख्येला सेवा देण्याचे भाग्य लाभले होते.

2.12 सरकारी क्षेत्रातील बँकांची आकडेवारी खाजगी क्षेत्रातील बँकांपेक्षा नेमकी विरुद्ध टोकाची आहे. त्यांच्या फक्त 2.13 टक्के शाखांच्या वाटचाला 5,000 पर्यंत लोकसंख्या आलेली आहे; याबाबतीत खाजगी क्षेत्रातील शाखांची टक्केवारी 26.19 आहे. दुसरे, सरकारी क्षेत्रातील 17.02 बँक शाखा 5,001 ते 10,000 एवढ्या लोकसंख्येला सेवा पुरवितात (खाजगी क्षेत्र : 38.09 शाखा) त्यांच्या एकूण सेवा क्षेत्र शाखांपैकी एक-चतुर्थांश शाखांच्या क्षेत्रात 10,001 ते 15,000 लोकसंख्या आहे. शेवटी, खाजगी बँकांच्या 9 टक्के शाखांच्या विरोधात सरकारी क्षेत्रातील 56.39 टक्के शाखांच्या कार्यक्षेत्रात 15,000 पेक्षा अधिक लोकसंख्या समाविष्ट केलेली असून काही बाबतीत तर हा आकडा 25,000 च्याही पुढे गेलेला आहे.

2.13 सरकारी क्षेत्रातील बँक शाखा आणि खाजगी क्षेत्रातील बँक शाखा यांच्या सेवा क्षेत्रात समाविष्ट झालेल्या लोकसंख्येमध्ये लक्षणीय फरक आहे. सेवा क्षेत्रांच्या निर्मितीसंदर्भात भारतीय रिझर्व्ह बँकेने ज्या मार्गदर्शक सूचना दिलेल्या आहेत त्यामध्ये असे कुठेही म्हटलेले नाही की, सेवा क्षेत्र बँक शाखांकडे गावांची विल्हेवाट (allocation) करताना नेहमी सरकारी क्षेत्रातील बँक शाखांना झुकते माप द्यावे आणि खाजगी क्षेत्रातील बँकांना जुजबी स्थान द्यावे.

2.14 प्रकर्षाने आढळणारी आणखी एक बाब. अगदी 15,000 पेक्षा अधिक लोकसंख्येचे कार्यक्षेत्र निश्चित करताना सरकारी बँकांमध्येही तरतम भाव आढळतो. काही मोजक्याच बँकांवर मेहेरनजर झालेली आढळते. तक्ता 8 वरून हे ध्यानात येईल. बँक ऑफ इंडिया (जिल्ह्याची अग्रणी बँक), बँक ऑफ महाराष्ट्र आणि भारतीय स्टेट बँक यांच्या बव्हंशी शाखांकडे 15,000 पेक्षा अधिक लोकसंख्या असेल अशा रीतीने त्यांच्याकडे गावे वर्ग केलेली आहेत; त्यांच्या ग्रामीण शाखा नफ्यात चालाव्यात यासाठी तर हा खटाटोप नाही ना अशी शंका घ्यावयाला जागा आहे.

जिल्ह्याची अग्रणी बँक असलेल्या बँक ऑफ इंडियाचा या वाटणीत अखेरचा शब्द असणार. जरी तपशील गट पातळीवर सहभागी होणाऱ्या बँक शाखांच्या बैठकीत परस्पर सल्ल्याने ठरतो असे वरकरणी दिसत असले तरी अंतिम निर्णय करण्यात अग्रणी बँकेच्या मताला वजन प्राप्त होते. कोल्हापूर जिल्ह्याच्या ग्रामीण भागात शाखाविस्तार करण्यात बँक ऑफ इंडियाच्या पाठोपाठ क्रमांक आहे बँक ऑफ महाराष्ट्रचा. भारतीय स्टेट बँकेची निर्मिती तर ग्रामीण पतपुरवठ्याला भक्कम आधार देण्याच्या उद्देशाने झालेली आहे. या पार्श्वभूमीवर या दोन सरकारी क्षेत्रातील बँकांनाही गावांच्या वाटपाच्या

तक्ता क्र. 8

15,000हून अधिक लोकसंख्या सेवा क्षेत्रात समाविष्ट असलेल्या
सरकारी क्षेत्रातील बँकांची स्थिती

बँक/तालुका	सेवा क्षेत्र शाखांची संख्या	15,000 हून अधिक लोकसंख्येच्या शाखांची संख्या	रकाना 3 ची रकाना 2 शी असलेली टक्केवारी
1	2	3	4
1. बँक ऑफ इंडिया	34	22	64.71
2. बँक ऑफ महाराष्ट्र	25	17	68.00
3. देना बँक	7	3	42.86
4. स्टेट बँक ऑफ इंडिया	8	5	62.50
5. युनियन बँक ऑफ इंडिया	8	3	37.50
6. सेट्रल बँक ऑफ इंडिया	1	1	100.00
7. बँक ऑफ बडोदा	4	2	50.00

बाबतीत झुकते माप दिलेले आहे. अपवादात्मक म्हणून सेट्रल बँक ऑफ इंडियाच्या एकमेव शाखेला भरीव लोकसंख्येचे पाठबळ मिळाले आहे.

2.15 सरकारी क्षेत्र आणि खाजगी क्षेत्र यामधील बँकांच्या बाबतीत झालेला विभेद (discrimination) स्पष्टपणे पाहण्यासाठी एकाच ठिकाणच्या दोन्ही गटांतील बँक शाखांच्या वाटचाला किती लोकसंख्या दिली गेली आहे याची काही उदाहरणे वानगीदाखल पाहता येतील. भरीस भर म्हणून विभेदीपणा हा सरकारी क्षेत्रांतर्गत बँक शाखा तसेच खाजगी क्षेत्रांतर्गत बँक शाखा या दोन्ही ठिकाणीही आढळतो. तक्ता 9 वरून या सर्व बाबी ध्यानात येतील. बँक शाखांमध्ये गावांची (आणि त्यायोगे सेवा पुरवावयाच्या एकूण लोकसंख्येची) झालेली विल्हेवाट ही तर्कशुद्ध पद्धतीने न करता ढोबळमानाने केलेली आहे. याचीच प्रचीती या तपशीलामधून येते. अशा तऱ्हेचे विलक्षण असममितीचे विभाजन करण्यामागे

कोणते सूत्र अनुसरले होते याचा अंदाज करणे देखील शक्य नाही.

2.16 एकाच गावातील दोन बँक शाखांकडे एकाच गावाची वाटणी झाल्याचीही काही मोजकी उदाहरणे आढळली. (तक्ता 10).

भारतीय रिझर्व्ह बँकेने सेवा क्षेत्र दृष्टीकोन योजनेच्या मार्गदर्शक नियमावलीत स्पष्टपणे सांगितले आहे की, "जेव्हा एखादे खेडेगाव एकाहून अधिक बँक शाखांच्या कार्यक्षेत्रात समाविष्ट होण्याची शक्यता असते... तेव्हा खात्यांच्या संख्येच्या आधारे त्या गावात वित्तपुरवठा करण्यात ज्या शाखेचा अधिक हिस्सा असेल अशा शाखेकडे ते खेडेगाव सोपवावे" (भारतीय रिझर्व्ह बँक, 1988, पृ. 2) तक्ता 10 मध्ये उल्लेखिलेल्या गावांची लोकसंख्या (1991) पुढीलप्रमाणे आहे : (1) टोप : 6,713; (2) गणेशवाडी : 1,795 आणि (3) कोथळी : 7,272. अशी स्थिती असताना, दिलेल्या

तक्ता क्र. 9

एकाच ठिकाणच्या सेवा क्षेत्र बँक शाखांकडे झालेली लोकसंख्येची विल्हेवार

तालुका	ठिकाण	बँक	लोकसंख्या (1991)	बँकेचे क्षेत्र
1. शिरोळ	1. जयसिंगपूर	1. बँक ऑफ इंडिया	22,863	सरकारी
		2. युनियन बँक ऑफ इंडिया	15,415	सरकारी
		3. सांगली बँक	2,011	खाजगी
		4. रत्नाकर बँक	4,051	खाजगी
		5. गणेश बँक ऑफ कुरुंदवाड	-	खाजगी
	2. कुरुंदवाड	1. बँक ऑफ इंडिया	12,941	सरकारी
		2. सांगली बँक	14,818	खाजगी
		3. गणेश बँक ऑफ कुरुंदवाड	-	खाजगी
	3. गणेशवाडी	1. सांगली बँक	11,840	खाजगी
		2. गणेश बँक ऑफ कुरुंदवाड	898	खाजगी
2. कागल	1. कागल	1. बँक ऑफ महाराष्ट्र	23,661	सरकारी
		2. देना बँक	10,036	सरकारी
3. गडहिंगलज	1. गडहिंगलज	1. बँक ऑफ इंडिया	24,354	सरकारी
		2. बँक ऑफ महाराष्ट्र	5,996	सरकारी
		3. स्टेट बँक ऑफ इंडिया	33,575	सरकारी
		4. युनियन बँक ऑफ इंडिया	15,350	सरकारी
		5. कॅनरा बँक	-	सरकारी
4. करवीर	1. गांधीनगर	1. देना बँक	3,791	सरकारी
		2. रत्नाकर बँक	6,001	खाजगी

तक्ता क्र. 10

एकाच गावातील दोन बँक शाखांकडे गावांची वाटणी

तालुका	गाव आणि सेवाक्षेत्र अनुक्रमांक	बँक	कोणत्या शाखेकडे विल्हेवाट
1. हातकणगले	1. टोप (0286)	1. युनायटेड वेस्टर्न बँक	1. टोप शाखा (अनुक्रमांक 21)
		2. गणेश बँक ऑफ कुरुंदवाड	2. टोप शाखा (अनुक्रमांक 24)
2. शिरोळ	1. गणेशवाडी (0332)	1. सांगली बँक	1. गणेशवाडी शाखा (अनुक्रमांक 17)
		2. गणेश बँक ऑफ कुरुंदवाड	2. गणेशवाडी शाखा (अनुक्रमांक 18)
	2. कोथळी (0309)	1. युनियन बँक ऑफ इंडिया	1. जयसिंगपूर शाखा (अनुक्रमांक 4)
		2. गणेश बँक ऑफ कुरुंदवाड	2. कोथळी शाखा (अनुक्रमांक 20)

निकषापासून दूर जाण्याचे अग्रणी बँकेचे कारण तरी कोणते होते ?

2.17 सेवा क्षेत्र दृष्टिकोनाच्या संबंधित मार्गदर्शक तत्वांत सांगितले आहे की, "गावांची त्यांच्या सेवा क्षेत्राकरिता निवड करताना समूह दृष्टिकोन (cluster approach) स्वीकारला जाईल; सलगता आणि बँक शाखेपासून नजिकता (proximity) हे इतर प्रमुख निकष राहतील. (भारतीय रिझर्व्ह बँक, 1988, पृ.2) बँक शाखेच्या वाट्याला दिलेली ठिकाणे शाखेपासून शक्य तेवढी नजिक असावीत ही बाब महत्त्वाची आहे. सेवा क्षेत्रासाठी गावांची वाटणी करताना कोल्हापूर जिल्ह्याच्या अग्रणी बँकेने याकडे काही वेळ दुर्लक्ष केल्याचे आढळते. उदाहरणादाखल, गगनबावडा तालुक्यातील दोनच सेवा क्षेत्रांचा विचार करू या. या दोनसेवा क्षेत्रांमधील गावांची सध्याची वाटणी तक्ता 11 मध्ये दाखविल्याप्रमाणे आहे. या तक्त्या मध्ये तारांकित चिन्हांनी दाखविलेली 6 गावे (सेवा क्षेत्र अनुक्रमांक 0970, 0971, 0983 ते 0986) प्रत्यक्षात बँक ऑफ इंडियाच्या गगनबावडा शाखेकडे जोडलेली असली तरी त्यांना बँक ऑफ महाराष्ट्रची साळवण शाखा अंतराच्या दृष्टिने अधिक जवळची आहे. यास्तव बँक शाखेच्या नजिकतेच्या निकषानुसार या गावांचा समावेश बँक ऑफ महाराष्ट्रच्या साळवण शाखेच्या सेवा क्षेत्रामध्ये करावयास हवा होता. त्याचप्रमाणे, बँक ऑफ महाराष्ट्रच्या साळवण शाखेच्या सेवा क्षेत्रात/असलेली पन्हाळा विकास गटातील 4 गावे त्या गटातील नजिकच्या सेवा क्षेत्राकडे वर्ग करावयास हवीत. हे दोन्ही बदल करून गगनबावडा तालुक्यातील उपनिर्दिष्ट दोन्ही सेवा क्षेत्रांची पुनर्रचना केल्यास नवी संरचना पुढील प्रमाणे होईल :

(1) बँक ऑफ इंडिया, गगनबावडा शाखा : गगनबावडा विकास गटातील 12 गावे :

लोकसंख्या 7,744

(2) बँक ऑफ महाराष्ट्र, साळवण शाखा : गगनबावडा विकास गटातील 20 गावे : लोकसंख्या - 15,433

अशा तऱ्हेच्या सेवा क्षेत्रांच्या पुनर्रचनेमुळे बँक ऑफ महाराष्ट्र, साळवण शाखेच्या सेवा क्षेत्रातील लोकसंख्या बँक ऑफ इंडिया, गगनबावडा शाखेच्या सेवा क्षेत्रातील लोकसंख्येच्या जवळपास दुप्पट होत असली तरी बँक शाखेच्या निकटतेचा निकष साधला जात असल्याने अशा तऱ्हेचा बदल अधिक कल्याणकारी असेल. इथे लोकसंख्येतील तफावत दूर करण्यासाठी आणखी काही गावांचीही सेवा क्षेत्रामध्ये फेरवाटणी करणे शक्य आहे. त्यातून इष्टतम लोकसंख्या आणि गावांची निकटता या दोन्ही गोष्टी साध्य करता येतील. अशाच दृष्टिकोनातून पन्हाळा विकास गटातील सीमेवरील सेवा क्षेत्रांची पुनर्रचना होऊ शकेल.

3. भारतातील सेवा क्षेत्रांच्या तर्कशुद्ध पुनर्रचनेची आवश्यकता

3.1 कोल्हापूर जिल्ह्यातील सेवा क्षेत्रांच्या संबंधात जे अनुभवाधिष्ठित विश्लेषण मागील भागात केले त्यातून स्पष्ट होणारी स्थिती ही केवळ कोल्हापूर जिल्ह्यापुरतीच सीमित आहे असे मानण्याचे कारण नाही. ज्या मूलभूत बाबींचे त्यातून दिग्दर्शन झालेले आहे त्या बाबी देशातल्या सर्वच सेवा क्षेत्रांमध्ये आढळतील. त्यामुळे भारतीय रिझर्व्ह बँकेची सेवा क्षेत्र योजना अधिक परिणामकारक व्हावयाची असेल तर या योजनेच्या तपशीलात आणि कार्यवाहीत काही मौलिक बदल करावे लागतील. या अनुषंगाने काही मुद्दे खाली मांडले आहेत.

(1) सेवा क्षेत्र योजनेमध्ये समाविष्ट केलेल्या बँक शाखांमध्ये गावांची वाटणी करताना गावांची संख्या

तक्ता क्र.11

गगनबावडा तालुक्यातील दोन सेवा क्षेत्रांमध्ये गावांची केलेली वाटणी

बँकेची शाखा आणि तिचा सेवाक्षेत्र योजनेतील अनुक्रमांक	वाटणी केलेली गावे			
	सेवा क्षेत्रातील अनुक्रमांक	गाव	जनगणना मधील अनुक्रमांक	लोकसंख्या (1991 जनगणना)
1	2	3	4	5
1. बँक ऑफ इंडिया, गगनबावडा शाखा (141)	0970	शेणेवडे	17	472
	0971	अंदूर	23	889
	0972	खोकुर्ले	22	827
	0973	असळज	21	1,193
	0974	वेसरफ	20	389
	0975	पळसंबे	26	448
	0976	सैतवडे	30	1,144
	0977	सांगशी	27	253
	0978	गगनबावडा	28	1,646
	0979	काटळी	29	415
	0980	लखमपूर	37	400
	0981	नाखेली	38	185
	0982	तळिये खुर्द	39	292
	0983	तळिये बुद्रुक	3	536
	0984	मुडूकली	18	1,374
	0985	कोडे बुद्रुक	1	694
	0986	कोडे खुर्द	2	453
	0987	बोरबेट	36	552
	18 गावे	-	-	12,162

बँकेची शाखा आणि तिचा सेवाक्षेत्र योजनेतील अनुक्रमांक	वाटणी केलेली गावे				
	सेवा क्षेत्रातील अनुक्रमांक	गाव	जनगणना मधील अनुक्रमांक	लोकसंख्या (1991 जनगणना)	
1	2	3	4	5	
2. बँक ऑफ महाराष्ट्र, साळवण शाखा (142)		(अ)गगनबावडा विकास गटातील गावे			
	0988	खडुले	12	410	
	0989	मुटकेश्वर	11	667	
	0990	लोधे	10	652	
	0991	किरवे	9	911	
	0992	असंडोळी एम. टी.	8	199	
	0993	साखरी	7	881	
	0994	साळवण	15	202	
	0995	तिसंगी	13	2,265	
	0996	वासडे	5	4470	
	0997	निवडे	6	899	
	0998	वेतवडे	14	952	
	0999	मरगेवाडी	16	226	
	1000	असंडोळी	4	1,158	
	1001	मंडर	19	1,123	
			(आ)पन्हाळा विकास गटातील गावे		
	0232	आसगांव	99	686	
	0233	घारपण	111	1,501	
0234	पारखंडाळे	112	1,110		
0235	अटकीरवाडी	113	585		
	18 गावे	-	-	14,897	

हा निकष न राखता संबंधित सेवा क्षेत्रात समाविष्ट करावयाची एकूण लोकसंख्या/एकूण घरकुले हा निकष वापरावा. त्यामुळे सेवा क्षेत्रांमधील लोकसंख्येच्या वाटणीतील असममिती बऱ्याच अंशी दूर करता येईल.

(2) सेवा क्षेत्र बँकेच्या संदर्भात गावांची वाटणी करताना स्थानदृष्ट्या सलगता (contiguity) आणि नजिकता (proximity) या निकषांचा जास्तीतजास्त आदर करावा.

(3) या योजनेतील बँक शाखांचे कार्यक्षेत्र ठरविताना सरकारी क्षेत्रातील बँक (public sector bank) आणि खाजगी क्षेत्रातील बँक (private sector bank) यांच्यामध्ये भेदभाव राखू नये; शक्यतोवर समन्यायी दृष्टिकोन (equity approach) राखावा.

(4) सेवा क्षेत्र योजनेतील प्रत्येक बँक शाखेकडे एकसारखीच लोकसंख्या येणे हे वास्तवात अशक्य आहे आणि ते तसे असावे अशी अपेक्षाही नाही. अपेक्षा एवढीच की, एकाच विकास गटातील (तालुक्यातील) सर्व बँकांच्या कार्यक्षेत्रात समाविष्ट केलेल्या लोकसंख्येमध्ये फार मोठी तफावत असू नये; दुसऱ्या शब्दांत, लोकसंख्येचे विभाजन असममिती पद्धतीचे असणार नाही याची दक्षता घेतली पाहिजे.

(5) एक गाव दोन बँक शाखांमध्ये वाटले जाऊ नये.

(6) सन 2001 च्या जनगणनेनुसार नोंद केलेल्या सर्व गावांचा समावेश सेवा क्षेत्रांमध्ये करावा. त्यासाठी प्रचलित सेवा क्षेत्रांची थोडीफार पुनर्रचना करावी लागेल किंवा कसे हे ध्यानात घ्यावे.

(7) शक्यतो तो ग्रामीण परिसरातील सर्व बँक शाखांना सेवा क्षेत्र योजनेत सामावून घ्यावे.

(8) जर काही कारणाने एखाद्या बँक शाखेच्या

वाटचाला येणारी लोकसंख्या बरीच जास्त असेल तर अग्रणी बँकेने एखाद्या बँकेची नवीन शाखा त्या कार्यक्षेत्रात उघडण्यासाठी प्रोत्साहन द्यावे, नाहीतर स्वतःच शाखा उघडावी.

(9) नवी बँक शाखा उघडताना अग्रणी बँकेने बँक विरहित ठिकाणांचा प्राधान्याने विचार करावा. अशा ठिकाणांची वर्गावार यादी अन्यत्र दिलेली आहे (दोशी 2003). ग्रामीण क्षेत्रात शाखाविस्तार करण्यासाठी व्यापारी आणि सहकारी बँकांना कोल्हापूर जिल्ह्यात अजून बराच वाव आहे. याबाबतीत पाऊल उचलताना अग्रणी बँकेने तसेच इच्छुक बँकेने वर्तमान परिस्थितीचा पूर्ण आढावा घेणे जरूर आहे.

(10) सेवा क्षेत्र कार्यक्रमाच्या अमलबजावणीला आता दहा वर्षांहून अधिक काल होऊन गेला आहे. त्यामुळे त्याच्या कार्यवाहीबद्दलचा आढावा घेणे आता आवश्यक आहे. भारतीय रिझर्व्ह बँकेनेच या दृष्टिने कारवाई करावयाला हवी. अर्थात दरम्यानच्या कालात, आणि भारतीय रिझर्व्ह बँकेच्या कारवाईची वाट न पाहता, कोल्हापूर जिल्ह्याच्या अग्रणी बँकेने पुढाकार घेऊ न आपल्या जिल्ह्यापुरते तरी या कार्यक्रमाचे पुनरावलोकन करून एक वास्तवदर्शी अहवाल तयार करावा. त्यासाठी बँकेने केवळ अंतर्गत अधिकाऱ्यांवर हे काम न सोपविता बाहेरील तज्ज्ञांचा उपयोग करून घ्यावयाला हवा. असे काही कुणीच केले नाही तर, आता आहे ती योजना अशीच पुढे चालू राहिल; भारतीय रिझर्व्ह बँक कधी काळी एखादी नवी योजना पुढे आणील याची प्रतीक्षा करीत! 1991 पासून वित्तीय क्षेत्रातील सुधारणा कार्यक्रम चालू आहे. त्यामुळे नव्यानव्या गोष्टी बँक क्षेत्रात घडत आहेत. या पार्श्वभूमीवर, सेवा क्षेत्र कार्यक्रमाच्या पुनरावलोकनातून वास्तव स्थितीवर प्रकाश पडून सुधारणांसाठी नव्या दिशा आणि पद्धती यांचे ज्ञान भारतीय रिझर्व्ह बँकेला होऊ शकेल. त्यातून

सेवाक्षेत्राचा सुधारित कार्यक्रम पुढे आणता येईल अथवा मूळ कार्यक्रमाच्या जागी एखादा नवा अधिक परिणामकारक कार्यक्रम कार्यान्वित करता येईल.

(11) सेवा क्षेत्राचा अधिक तर्कशुद्ध, सुसंगत आणि सुधारित कार्यक्रम अमलात आला तर त्यामुळे ग्रामीण बँक व्यवसाय अधिक व्यापक होण्यास प्रेरणा मिळेल तसेच तो किफायतशीरही होईल.

3.2 इथे जे काही सुचविलेले आहे त्यापेक्षा वेगळा दृष्टिकोन कोल्हापूरच्या अग्रणी बँकेचा असल्याचे जाणवते. जिल्ह्यातील सेवा क्षेत्रांची आखणी भारतीय रिझर्व्ह बँकेच्या मार्गदर्शक तत्वांनुसार करण्यात आलेली आहे, भारतीय रिझर्व्ह बँकेच्या प्रतिनिधींच्या निरीक्षणाखाली हे काम झालेले आहे, जिल्ह्यातील सर्व गट विकास अधिकाऱ्यांना या प्रक्रियेत सहभागी करून घेतले होते आणि सर्व संबंधित बँकांनी आपली संमती दर्शविली होती. त्यामुळे प्रारंभापासूनच लोकांची सोय, बँक कार्यालयाची नजिकता, इत्यादी बाबींची काळजी घेतलेलीच आहे. सर्व व्यवस्था दशकभरापेक्षाही अधिक काल चांगल्या पद्धतीने कार्यान्वित आहे. प्रथेप्रमाणे दर तिमाहीला गट पातळीवरील बँक शाखांच्या प्रतिनिधींची इतर अधिकाऱ्यांसह नियमितपणे बैठक होत असते. आजतागायत गावांच्या वाटणीविषयी अशा बैठकांतून कधीही नाराजी व्यक्त झालेली नाही. अशा रीतीने, निर्माण केलेल्या सेवा क्षेत्रांच्याबाबतीत अग्रणी बँक कार्यालय आत्मसंतुष्ट असून वर्तमान सेवा क्षेत्रांची पुनर्रचना करण्याची त्यांना काहीच आवश्यकता वाटत नसून भारतीय रिझर्व्ह बँकेकडून काही नवे आदेश येईपर्यंत वाट पाहणे ते अधिक पसंत करतात. थोडक्यात, जे आहे ते उत्तम आहे या भावनेने जैसे थे परिस्थिती राखण्यातच अग्रणी बँक कार्यालयाला रस आहे. इथे कोल्हापूर जिल्हा हा प्रातिनिधिक स्वरूपाचा आहे. भारताच्या इतर जिल्ह्यांमध्येही त्या त्या

ठिकाणच्या अग्रणी बँकांचा दृष्टिकोन यापेक्षा भिन्न असण्याची शक्यता कमीच.

3.3 कोणतीही व्यवस्था काही काल कार्यान्वित असल्यानंतर विशिष्ट कालावधीनंतर तिच्या संक्रियात्मक कार्यक्षमतेचे (Operational efficiency) मूल्यमापन करणे नेहमीच फलदायी ठरते. त्या व्यवस्थेच्या प्रत्यक्ष कार्यवाहीच्या कालात अनपेक्षित अशा काही उणीवा निर्माण झाल्या असल्यास त्यांची जाणीव होऊन त्यांचे निराकरण करण्यासाठी असे मूल्यमापन उपयोगी पडते. अग्रणी बँकेने 'सर्व काही ठीक आहे' असा दृष्टिकोन स्वीकारल्यास स्वतःच्या सुधारणेकरिता स्वयंमूल्यमापनाचा दरवाजा बंद केल्यासारखे होणार आहे. त्यांनी स्वीकारलेला दृष्टिकोन हा जे वरून आले आहे त्याची कार्यवाही करणे एवढ्यापुरताच मर्यादित आहे. स्वतंत्र विचार, नाविन्यकृती आणि धडाडी यांचा अभाव त्यांच्यात जाणवतो. सरकारच्या वित्तपुरवठ्याच्या कार्यक्रमांमध्ये समन्वय साधणे आणि वित्तपुरवठ्याचे वेळोवेळी पुनरावलोकन करणे हाच 'अग्रणी बँक' याचा अर्थ त्यांनी मानला आहे. त्यामुळे ग्रामीण वित्त व्यवस्थेला विकासात्मक दृष्टिकोनातून चालना देण्याची त्यांची भूमिका सेवा क्षेत्र कार्यक्रमाच्या प्रारंभापासूनच निर्माण झालेली नाही.

3.4 बँकिंग क्षेत्रात होत असलेले दूरगामी बदल आणि त्याअनुषंगाने सरकारच्या धोरणात घडणारे बदल यांच्या पार्श्वभूमीवर सेवा क्षेत्राच्या कार्यक्रमात भविष्यात कशा प्रकारे परिवर्तन होण्याची गरज/ शक्यता आहे याबाबतीत अग्रणी बँक कार्यालयातील अधिकाऱ्यांच्या मनात पुसटसेही चित्र उमटलेले आढळलेले नाही. जे काही भारतीय रिझर्व्ह बँक भविष्यात ठरवील ते सहजपणे स्वीकारून त्याची कार्यवाही करणे अशा प्रकारची तटस्थतेची वृत्तीच

प्रभावी आहे.

3.5 विशेषतः सरकारी क्षेत्रातील बँका भविष्यात आपल्या ग्रामीण बँक शाखाविस्ताराच्या बाबतीत कसे धोरण अनुसरतात याच्याशी सेवा क्षेत्राच्या कार्यक्रमाचे भवितव्य बऱ्याच अंशी जोडले गेलेले आहे. असे म्हणण्याला काही सबळ कारण आहे. कोल्हापूर जिल्ह्याचाच संदर्भ घेऊन बोलायचे झाले तर, यापूर्वी आकडेवारी सह दर्शविल्याप्रमाणे (दोशी, 2003) आर्थिक सुधारणा कालखंडात व्यापारी बँकांचा ग्रामीण शाखाविस्तार जवळपास थांबलाच आहे. याची दोन कारणे आहेत : एक, शाखा विस्ताराबाबतचे भारतीय रिझर्व्ह बँकेचे बंधनात्मक धोरण शिथिल झाले आणि त्यातून ग्रामीण व अर्धनगरी क्षेत्रातील शाखाविस्ताराचा आग्रह संपुष्टात आला; दोन, भारतीय रिझर्व्ह बँकेने 1989 पासून कार्यान्वित केलेली सेवा क्षेत्र योजना. आता भारत सरकार आर्थिक सुधारणा कार्यक्रमांचा वेग वाढविण्याच्या मागे लागलेले आहे. त्या अनुषंगाने सरकारी क्षेत्रातील बँकांना तोट्यातून नफ्याकडे वाटचाल करण्यासाठी गरज असणारे ज्यादा भांडवल देण्यास सरकारने नकार दिलेला आहे. तोट्यातील बँक शाखा बंद करण्याची मुभा त्यांना मिळाली आहे. यथावकाश सरकारी क्षेत्रातील बँकांमधील सरकारचे भाग भांडवल कमी करण्याचेही जाहीर केले आहे. याचबरोबर, भारतीय बँकांना विदेशी बँकांशी प्रखर स्पर्धा करावी लागणार असल्यामुळे सर्वच बँकांना आपल्याकडून दिल्या जाणाऱ्या सेवांच्या परिव्ययाची (cost) चिंता लागून राहिली आहे. परिणामी केंद्र सरकारने सर्वच सरकारी क्षेत्रातील बँकांना स्वेच्छानिवृत्ती योजनेच्या माध्यमातून आपल्या कर्मचारी संख्येत कपात करण्यास सांगितले आहे. निष्क्रिय जिंदगी (NPAs) ही तर सर्व बँकांची डोकेदुखी बनली आहे. सावधगिरीचे निकष

(prudential norms) वापरून आपले वित्तीय व्यवस्थापन सुधारण्याची जबाबदारी बँकांवर आल्यामुळे त्यांच्यावरील आर्थिक बोजा वाढला आहे. अशा रीतीने बँक व्यवसायाच्या एकूणच व्यवस्थेमध्ये आमूलाग्र बदल घडत आहेत. या परिस्थितीत टिकून राहण्यासाठी बँका पहिले पाऊल म्हणून ग्रामीण शाखा बंद करून कर्मचारी कपातीचा मार्ग अनुसरण्याचा संभव आहे. तोट्यात चालणाऱ्या ग्रामीण शाखा बंद करण्यावर अधिक लक्ष राहिल.

3.6 थोड्या वेगळ्या दृष्टिकोनातून पाहू गेल्यास, ग्रामीण शाखा बंद करण्यात बँकांपुढे काही अडचणी दिसतात. पहिली अडचण भारतीय रिझर्व्ह बँकेची येईल. त्यांच्याकडून अधूनमधून सांगितले जाते की बँकांना आपल्या ग्रामीण शाखा बंद करण्यास शक्यतो परवानगी दिली जाणार नाही. दुसरी अडचण स्थानिक आहे. सेवा क्षेत्र योजनेच्या संदर्भात, कोणत्याही बँकेची शाखा केवळ स्वतःच्या निर्णयानुसार एकतर्फी बंद करता येणार नाही. शाखा बंद करावयाची असल्यास बँकेला पुरेशा पुराव्याच्या आधारे अग्रणी बँकेकडे विनंती करावी लागेल. अग्रणी बँक आपल्या नोंदीसह ते प्रकरण जिल्हा नियोजन समितीकडे अंतिम निर्णयासाठी पाठवील. ही प्रक्रिया क्लिष्ट आहे ऐवढेच नव्हे तर, अग्रणी बँक आणि जिल्हा नियोजन समिती हे दोन्हीही बँक शाखा बंद करण्यास फारसे अनुकूल नसतात. याचे कारण म्हणजे, सेवा क्षेत्रांतर्गत कार्यरत असणाऱ्या बँक शाखा या सरकारने पुरस्कृत केलेल्या दारिद्रनिर्मूलन आणि रोजगारनिर्मितीच्या विविध कार्यक्रमांच्या अमलबजावणीच्या साखळीतील एक अत्यंत महत्वाचा दुवा आहेत. कोणत्याही पर्यायी व्यवस्थेच्या अभावामुळे प्रचलित दुवे निखळू द्यावयाला सरकार कदापीही राजी होणार नाही. त्याऐवजी, हे सर्व कार्यक्रम अधिक प्रभावीपणे राबविण्यासाठी बँकांनी आपला ग्रामीण शाखाविस्तार

वाढविण्यावर अधिक भर दिला जाण्याची शक्यता आहे.

3.7 असे अडथळे विचारात घेतल्यास, कोल्हापूर जिल्ह्यातील ग्रामीण क्षेत्रात असलेले बँक शाखांचे जाळे फारसे बदलण्याची शक्यता नाही; फारतर प्रचलित व्यवस्थेत सीमांतिक बदल संभवतील. ज्या प्रकारच्या बदलाची अपेक्षा आहे तो सकारात्मक पद्धतीचा, म्हणजे, बँकविरहित गावांमध्ये शाखाविस्ताराचा. अशी गरज भारतातील सर्व राज्यांमध्येही आहे.

3.8 या तर्कशास्त्राच्या आधारावर, केवळ कोल्हापूर जिल्ह्यातीलच नव्हे तर संपूर्ण भारतातील सेवा क्षेत्रांच्या व्यवस्थेत, या लेखात सुचविलेल्या निकषांच्या आधारावर, पुनर्रचना करण्याची आवश्यकता स्पष्ट होऊ शकते. बँकांच्या ग्रामीण शाखांना या उपक्रमात विदेशी बँकांशी स्पर्धा करावी लागणार नाही, कारण त्या बँका अशा अपरिचित

प्रांतात व्यवसाय करण्यासाठी उतरण्याची अजिबात शक्यता नाही. भारतीय बँकांसाठी यादृष्टिने ग्रामीण वित्तपुरवठा हे व्यवसायासाठीचे सुरक्षित अंगण आहे.

संदर्भ सूची

1. Reserve Bank of India (1988), Service Area Approach : Formulation of Credit Plan, Reserve Bank of India, Rural Planning and Credit Department, Bombay, May.

2. दोशी, रवीन्द्र (2003), 'कोल्हापूर जिल्ह्यातील व्यापारी बँकांचा ग्रामीण क्षेत्रातील शाखाविस्तार', अर्थसंवाद, एप्रिल-जून, खंड 27, अंक 1, पृष्ठे 43-64.

टीप: 'कोल्हापूर जिल्ह्यातील ग्रामीण बँक व्यवसाय' या विषयावरील संशोधन प्रकल्पांतर्गत तयार केलेल्या निबंधांपैकी तिसरा आणि अखेरचा निबंध.

अर्थसंवाद चा अंक मिळत नसल्यास

अर्थसंवाद आपणास नियमितपणे प्राप्त होत नसल्यास त्या बाबतची विचारणा प्रमुख संपादकांकडे करावी. आपण परिषदेचे आजीव सदस्य असल्यास किंवा वार्षिक वर्गणीदार असल्यास सदस्य क्रमांक देउन पत्रव्यवहार प्रमुख संपादकांकडे करावा. आपला पत्ता स्पष्टपणे नमूद करावा. अंक पाठविण्याची व्यवस्था प्रमुख संपादकामार्फत करता येईल. अर्थसंवादसाठी वर्गणी मनीऑर्डर ने पाठविल्यास आपला पत्ता सुस्पष्ट लिहावा.

अंक पाठविणे सोयीचे व्हावे या दृष्टिने सहकार्य करावे. वर्गणी कार्यवाहांकडेच पाठवावी.

सर्जेराव ठोंबरे
कार्यवाह/खजिनदार

महाराष्ट्रातील संघटित वस्तुनिर्माण क्षेत्र : उदारीकरणापूर्वी आणि नंतरची स्थिती

● एल. जी. बुरंगे

प्राध्यापक, अर्थशास्त्र विभाग, मुंबई विद्यापीठ,
मुंबई.

1. प्रास्ताविक

भारताने खुल्या आर्थिक धोरणाचा स्वीकार केल्यापासून देशातील विविध राज्ये आपल्या आर्थिक कामगिरीविषयी जागृत झाली आहेत. किंबहुना अनेक राज्ये आपली आर्थिक स्थिती सुधारण्यासाठी विविध धोरणांचा अवलंब करीत आहेत. तसेच बहुतेक राज्यांनी औद्योगिक व आधारभूत क्षेत्रात गुंतवणूक आकर्षित करण्यासाठी सर्व प्रकारचे प्रयत्न सुरु केले आहेत. ही पार्श्वभूमी लक्षात घेता विविध राज्यांच्या आर्थिक कामगिरीची तुलना करणे महत्त्वाचे ठरते. आर्थिक विकासाच्या बाबतीत, भारतात फार मोठा विभागीय असमतोल दिसतो. राज्यांच्या विकास प्रक्रियेत विविध क्षेत्रांचा फार मोठा वाटा असतो. औद्योगिक क्षेत्र त्यापैकीच एक आहे. भारतात औद्योगिक क्षेत्राचा विकास व वृद्धी ही असमतोल प्रमाणात होत असल्याचे दिसते. औद्योगिक क्षेत्राची वृद्धी, विविध राज्यात, विविध कालखंडात, वेगवेगळ्या प्रमाणात झालेली आहे. म्हणून विविध राज्यांची खुल्या आर्थिक धोरणापूर्वीची कामगिरी व या धोरणाचा अवलंब केल्यानंतरची कामगिरी याची

तुलना करणे, या धोरणाच्या यशापयशाच्या दृष्टीने महत्त्वाचे ठरते. तसेच औद्योगिक क्षेत्राची कामगिरी ही राज्यानुसार, कालखंडानुसार बदलते का ? बदलत असेल, तर काही राज्येच अधिक वृद्धी गाठू शकतात, व इतर राज्ये त्यात मागे पडल्याचे दिसते का ? तसेच या औद्योगिक कामगिरीचा भौगोलिक परिस्थितीशी काही संबंध आहे का ? असल्यास या औद्योगिक परिस्थितीवर कालानुरूप काही परिणाम दिसतो का ? असे अनेक प्रश्न उपस्थित होतात. त्यांची चर्चा करणे येथे योग्य होईल असे वाटते.

राज्यांच्या औद्योगिक प्रगतीचा आढावा घेताना, औद्योगिक दृष्ट्या पुढारलेल्या महाराष्ट्र राज्याची कामगिरी कशी आहे, याचाही विचार होणे अधिक प्रस्तुत ठरेल. म्हणून महाराष्ट्राच्या औद्योगिक (वस्तुनिर्माण) क्षेत्राची सखोल चर्चा देखील या लेखात केली आहे.

औद्योगिक क्षेत्राच्या कामगिरीची राज्यनिहाय तुलना करताना प्रामुख्याने दोनच चलांचा विचार केला आहे. रोजगार आणि उत्पादन यांच्या वृद्धीदराच्या सहाय्याने विविध राज्यांची तुलना केली आहे. या

अभ्यासात प्रामुख्याने भारतातील 16 प्रमुख राज्यांचा विचार केला आहे. प्रत्येक भौगोलिक विभागातून प्रमुख चार राज्ये निवडलेली आहेत. (1) पूर्वेकडील विभागातून असाम, बिहार, ओरिसा आणि प. बंगाल, (2) उत्तर विभागातून हरियाणा, पंजाब, उ. प्रदेश आणि दिल्ली, (3) दक्षिण विभागातून आंध्रप्रदेश, कर्नाटक, केरळ आणि तामिळनाडू, तर (4) पश्चिम विभागातून गुजरात, म. प्रदेश, राजस्थान आणि महाराष्ट्र तसेच वस्तुनिर्माण क्षेत्रातील उद्योगांचे (1) कृषी संलग्न उद्योग व (2) बिगर-कृषी संलग्न उद्योग असे वर्गीकरण केले आहे. उद्योगांच्या दोन अंकी सांकेतिक क्रमांकानुसार 20-21 ते 29 मिळून कृषि संलग्न उद्योग, तर 30 ते 39 मिळून बिगर-कृषिसंलग्न उद्योग असे उद्योगाचे वर्गीकरण केले आहे. (पहा परिशिष्ट-1, तक्ता क्र. A1) कृषी क्षेत्रातील विकासाचा राज्यातील उद्योग क्षेत्राच्या कामगिरीवर परिणाम होतो का हे जाणून घेण्यासाठी असे वर्गीकरण केले आहे. याशिवाय 1980-81 ते 1997-98 हा कालखंड, 1980-81 ते 1991-92 (आर्थिक उदारीकरणापूर्वीचा काळ) आणि 1991-92 ते 1997-98 (आर्थिक उदारीकरणानंतरचा काळ) या दोन कालखंडात विभागला आहे. या कालखंडानुसार रोजगार वृद्धी दर व उत्पादन वृद्धी दराचे मापन करून त्याची वस्तुनिर्माण क्षेत्र व विविध उद्योग गटानुसार राज्यनिहाय तुलना केली आहे.

2. भारतीय वस्तुनिर्माण क्षेत्रातील रोजगार

रोजगाराचा आढावा घेताना एकूण कर्मचाऱ्यांचा विचार करण्यात आला आहे. एकूण कर्मचाऱ्यांमध्ये उत्पादन कामगार व बिगर-उत्पादन कामगार यांचा समावेश होतो. उत्पादन कामगार म्हणजे जे प्रत्यक्ष उत्पादन कार्यात गुंतलेले व बिगर-उत्पादन कामगार म्हणजे जे अप्रत्यक्षपणे उत्पादन

कार्यात मदत करतात. उदा. व्यवस्थापन, खरेदी विक्री, भांडारपाल वगैरे. आर्थिक उदारीकरणापूर्वीच्या काळात (1980-81 ते 1991-92) पंजाब, हरियाणा, दिल्ली, ओरिसा, आंध्रप्रदेश, तामिळनाडू, राजस्थान, मध्यप्रदेश आणि कर्नाटक ह्या राज्यांची कामगिरी अखिल भारतीय कामगिरीपेक्षा श्रेष्ठ होती. (तक्ता क्र.1) प. बंगाल, महाराष्ट्र आणि गुजरात ह्या राज्यात याकाळात वस्तुनिर्माण क्षेत्राच्या रोजगारात घट झालेली दिसते. विशेषतः प. बंगाल मध्ये मोठ्या प्रमाणात रोजगार घट दिसते. ह्या राज्यातील रोजगार घट विशेषतः कृषि संलग्न उद्योगात अधिक झालेली दिसते. कृषि संलग्न उद्योगात देश पातळीवरही रोजगारात घट झाल्याचे दिसते. या मध्ये बिहार, उत्तरप्रदेश, कर्नाटक, केरळ व मध्यप्रदेश यांचाही समावेश होतो. आर्थिक उदारीकरणापूर्वीच्या काळात फार थोड्या राज्यात ते म्हणजे पंजाब, हरियाणा, तामिळनाडू, राजस्थान, दिल्ली, ओरिसा आणि आंध्रप्रदेश इत्यादी कृषि संलग्न उद्योगांत रोजगार वृद्धी झाल्याचे दिसते.

भारताच्या पातळीवर उदारीकरणापूर्वीच्या काळात जी काही रोजगार वृद्धी झाली, ती बिगर-कृषि संलग्न उद्योगातच झालेली दिसते. बिगर-कृषि संलग्न उद्योगांच्या रोजगार वृद्धीत आंध्रप्रदेश, मध्यप्रदेश, पंजाब, उत्तरप्रदेश, राजस्थान या राज्यात रोजगार वृद्धी मोठ्या प्रमाणात झालेली दिसते. पश्चिम बंगाल व महाराष्ट्र यांचा अपवाद वगळता, इतर सर्वच राज्यात या प्रकारच्या उद्योगात उदारीकरणापूर्वीच्या काळात रोजगार वृद्धी झालेली आहे. प. बंगालमध्ये तर याही उद्योगात रोजगार घट झाल्याचे दिसते.

उदारीकरणानंतर मात्र चित्र पूर्णतः बदलले दिसते. भारताच्या पातळीवर वस्तुनिर्माण क्षेत्रात 1991-92 ते 1997-98 या काळात 4.15 टक्के दराने रोजगार वृद्धी झालेली आहे. (तक्ता क्र.2).

या वृद्धीमध्ये कृषीसंलग्न उद्योगांचा मोठा हातभार असल्याचे दिसते. बिहार, दिल्ली व उत्तरप्रदेश यांचा अपवाद वगळता, बहुतेक सर्वच राज्यात कमी अधिक प्रमाणात रोजगार वृद्धी झालेली आहे. विशेषतः कर्नाटक, केरळ, तामिळनाडू, गुजरात, आंध्रप्रदेश, हरियाणा, राजस्थान व महाराष्ट्र या राज्यात हा वृद्धीदर अधिक असल्याचे आढळते.

उदारीकरणानंतर राष्ट्रीय पातळीवर वस्तुनिर्माण क्षेत्रातील रोजगार हा प्रामुख्याने मध्यम व लघुउद्योगात वाढलेला दिसतो. मध्यम व लघुउद्योग हे मुख्यत्वे श्रम-सधन उद्योग असल्याने, ही वृद्धी झालेली आहे. भारतीय लघुउद्योग विकास बँकेच्या अहवालानुसार (2001) 1990 ते 1998 या काळात नोंदणीकृत लघुउद्योगातील रोजगार प्रति वर्षी 8.10 टक्के दराने वाढलेला आहे. ज्या राज्यात लघुउद्योग अधिक प्रमाणात विकसित झालेले आहेत, त्या राज्यात एकूण वस्तुनिर्माण क्षेत्रात अधिक दराने रोजगार वृद्धी झाल्याचे दिसते.

3. भारतीय वस्तुनिर्माण क्षेत्राचे उत्पादन

प्रत्येक राज्यातील वस्तुनिर्माण क्षेत्रातील वास्तव उत्पादनाचा येथे विचार केला आहे. राज्यातील वस्तुनिर्माण क्षेत्रातील उद्योगांच्या चालू किंमतीतील उत्पादनाचे त्या उद्योगाचा घाऊक किंमत निर्देशांक वापरून, चलनक्षय करून, तसेच अशा सर्व उद्योगांच्या वास्तव उत्पादनाची बेरीज करून त्या राज्याच्या वस्तुनिर्माण क्षेत्राचे एकूण वास्तव उत्पादन निश्चित केले आहे. या वास्तव उत्पादनाच्या अभिवृद्धीच्या वार्षिक संयुक्त दराचे मापन केले आहे. उदारीकरणापूर्वीच्या काळात उत्तरप्रदेश, राजस्थान, हरियाणा, मध्यप्रदेश, आंध्रप्रदेश, कर्नाटक या राज्यांत राष्ट्रीय वस्तुनिर्माण क्षेत्रांच्या उत्पादन वृद्धीपेक्षा अधिक दराने उत्पादन वृद्धी झाल्याचे दिसते (तक्ता क्र. 3) तर प. बंगाल, बिहार, आसाम, केरळ व महाराष्ट्र या

राज्यात कमी दराने उत्पादन वृद्धी झालेली आहे. राष्ट्रीय वस्तुनिर्माण क्षेत्रात ही उत्पादन वृद्धी प्रामुख्याने बिगर-कृषी संलग्न उद्योगात अधिक दराने झालेली आहे. राजस्थान, मध्यप्रदेश, तामिळनाडू, दिल्ली, पंजाब आणि हरियाणा या राज्यांचा अपवाद वगळता, इतर सर्वच राज्यात कृषी संलग्न उद्योगातील उत्पादन वृद्धी बिगर-कृषी संलग्न उद्योगातील उत्पादन वृद्धी दराच्या मानाने कमी होती. विशेषतः आसाम, ओरिसा, उत्तरप्रदेश, आंध्रप्रदेश, राजस्थान, मध्यप्रदेश आणि केरळ या राज्यात बिगर-कृषी संलग्न उद्योगांची उत्पादन वृद्धी अधिक समाधानकारक असल्याचे आढळते.

उदारीकरणानंतर राष्ट्रीय वस्तुनिर्माण क्षेत्राच्या वास्तव उत्पादनाची वृद्धी प्रती वर्षी 9.90 टक्के दराने झाली आहे. म्हणजे उदारीकरणानंतर उत्पादन दरात वाढ झाली आहे. (तक्ता क्र.4) ही वाढ-हरियाणा, कर्नाटक, केरळ, तामिळनाडू, गुजरात, मध्यप्रदेश, महाराष्ट्र आणि प. बंगाल या राज्यात अधिक चढत्या दराने झालेली आहे. बिहार, आसाम, ओरिसा, दिल्ली, पंजाब, उत्तरप्रदेश, आंध्रप्रदेश आणि राजस्थान मध्ये या उत्पादन वृद्धी दरात उदारीकरणापूर्वीच्या उत्पादन वृद्धी दराच्या मानाने घसरण झाली आहे. राष्ट्रीय पातळीवर कृषीसंलग्न उद्योगांचे उत्पादन प्रती वर्षी 8.26 टक्के दराने वाढले, तर बिगर-कृषी संलग्न उद्योगांचे उत्पादन प्रती वर्षी 10.69 टक्के दराने वाढले आहे. कृषी संलग्न उद्योगांच्या वास्तव उत्पादन वृद्धी दरामध्ये तामिळनाडू, केरळ, कर्नाटक, मध्यप्रदेश आणि राजस्थान ही राज्ये आघाडीवर आहेत, (तक्ता क्र.4). या राज्यांमध्ये कृषिसंलग्न उद्योगांचे उत्पादन प्रतिवर्षी 10 टक्के दक्षपेक्षा जास्त दराने वाढले आहे. आसाम, बिहार, पश्चिम बंगाल, पंजाब, उत्तरप्रदेश, गुजरात आणि महाराष्ट्र या राज्यांच्या कृषि संलग्न उद्योगांचे उत्पादन या काळात राष्ट्रीय कृषि संलग्न उद्योगांच्या उत्पादन

वृद्धी दरापेक्षा कमी दराने वाढले आहे.

बिगर-कृषिसंलग्न उद्योगांच्या उत्पादन वृद्धीमध्ये उदारीकरणानंतर मोठी वाढ झाली आहे. यामध्ये हरियाणा, आंध्रप्रदेश, कर्नाटक, तामिळनाडू, गुजराथ, मध्यप्रदेश, महाराष्ट्र आणि राजस्थान यांची कामगिरी नेत्रदीपक आहे, (तक्ता क्र.4). मात्र आसाम, बिहार, ओरिसा, पश्चिमबंगाल, दिल्ली ही राज्ये फार मागे आहेत असे दिसते.

थोडक्यात, वस्तुनिर्माण क्षेत्राच्या वास्तव उत्पादन वृद्धी संदर्भात पश्चिमबंगाल, बिहार, केरळ, आसाम, ओरिसा व महाराष्ट्र यांची कामगिरी राजस्थान, हरियाणा, मध्यप्रदेश, कर्नाटक, आंध्रप्रदेश, आणि तामिळनाडू यांच्या तुलनेत, जरा निकृष्ट दर्जाची म्हणावी लागेल.

4. राज्यांचा सापेक्ष औद्योगिक विकास

औद्योगिक विकास प्रक्रियेचा सर्वांगीण विचार करून खरे आणि यादव (2001) यांनी औद्योगिक विकासाचा संयुक्त निर्देशांक तयार केला आहे. यासाठी (1) औद्योगिक कामगारांचे प्रति लाख लोकसंख्येशी प्रमाण, (2) कारखान्यांचे प्रति लाख लोकसंख्येशी प्रमाण, (3) दर 100 चौ. कि. मी. क्षेत्रा मागे कारखान्यांची संख्या, (4) प्रति कामगार भांडवली गुंतवणूक, (5) कामगारांचे सरासरी वेतन, (6) भांडवलाच्याप्रति नगाशी निव्वळ वर्धित मूल्य, (8) भांडवलाच्याप्रति नगाशी स्थूल उत्पादनाचे प्रमाण, (9) वस्तुनिर्माण क्षेत्राचे राज्याच्या निव्वळ उत्पादनातील शेकडा प्रमाण, (10) स्थूल उत्पादनाचे दर लाख लोकसंख्येशी प्रमाण, अशा चलांचा उपयोग करून 1984-85 (1980 च्या दशकाचा मध्य) व 1994-95 (1990 च्या दशकाचा मध्य) वर्षासाठी औद्योगिक विकासाचा संयुक्त निर्देशांक तयार केला आहे.

1980च्या दशकाच्या मध्यावधीत (1984-85) महाराष्ट्र पहिल्या क्रमांकावर, तामिळनाडू दुसऱ्या क्रमांकावर, गुजराथ तिसऱ्या क्रमांकावर होते (तक्ता क्र.5.) तथापि दहावर्षांच्या काळामध्ये म्हणजे, 1990 च्या दशकाच्या मध्यावधीत (1994-95) तामिळनाडूने प्रथम क्रमांक, गुजराथ ने दुसरा आणि पंजाबने तिसरा क्रमांक पटकाविला, तर महाराष्ट्र एकदम चौथ्या क्रमांकावर फेला गेला. महाराष्ट्रा प्रमाणेच आसाम, बिहार आणि पश्चिम बंगालही खालच्या क्रमांकावर आले. आंध्रप्रदेश, गुजराथ, केरळ, मध्यप्रदेश, आरिसा, पंजाब, राजस्थान, तामिळनाडू आणि उत्तरप्रदेश या राज्यांनी 1990च्या दशकात औद्योगिक विकासात बरीच आघाडी घेतली आहे. तुलनात्मक दृष्ट्या हरियाणा आणि कर्नाटक यांनी मात्र आपले पूर्वीचे स्थान 1990 च्या दशकात देखील कायम ठेवण्यात यश मिळविले आहे.

थोडक्यात 1980 व 1990 या दशकांचा विचार करता, तुलनात्मक दृष्ट्या, महाराष्ट्राच्या औद्योगिक क्षेत्राचे (वस्तुनिर्माण क्षेत्र) चित्र फार समाधानकारक वाटत नाही. बऱ्याच तज्ज्ञांच्या मते महाराष्ट्राचा औद्योगिक पाया फार विस्तृत आहे, म्हणून वृद्धी दराच्या संदर्भात इतर राज्यांशी तुलना करणे अप्रस्तुत ठरते. हे जरी खरे असले, तरी महाराष्ट्राच्या औद्योगिक क्षेत्रात जे परिवर्तन होत आहेत, ते हे स्पष्ट करीत नाहीत. महाराष्ट्राचे उद्योग त्या दृष्टिने एवढे परिपक्व झालेले नाहीत, की ते इतर राज्यांच्या किंवा देशातील उद्योगाशी समर्थपणे स्पर्धा करू शकतील. तसेच, महाराष्ट्रात एखादा उद्योग घसरतो, मात्र तोच उद्योग इतर राज्यात अधिक विकसित होतो, असेही चित्र दिसते. जर औद्योगिक क्षेत्र परिपक्व झालेले असेल, तर हे क्षेत्र इतर उद्योगांना आकर्षित करताना दिसायला हवे. तसेही दिसत नाही.

म्हणून महाराष्ट्राच्या औद्योगिक क्षेत्राचा जरा सखोल विचार करण्याचे ठरविले आहे.

5. महाराष्ट्राच्या औद्योगिक क्षेत्राची रचना

महाराष्ट्र औद्योगिक दृष्ट्या देशातील महत्त्वाचे राज्य आहे. 1969-70 साली या राज्याची लोकसंख्या देशाच्या मानाने 9.32 टक्के होती, मात्र याच राज्यात नोंदणीकृत कारखाने देशाच्या 17.91 टक्के, उत्पादन भांडवल 17.43 टक्के, 19.10 टक्के रोजगार, उत्पादन मूल्य 32.36 टक्के आणि वर्धित मूल्य 26.68 टक्के होते. काळाच्या ओघात जरी महाराष्ट्राने भारताच्या औद्योगिक नकाशावर प्रथम दर्जाचे राज्य म्हणून स्थान टिकविले असले, तरी राज्याचा औद्योगिक वाटा देशपातळीवर मात्र घटत असल्याचे दिसते, (तक्ता क्र. 6) या तुलनेत 1997-98 साली देशाच्या औद्योगिक क्षेत्रातील महाराष्ट्राचा वाटा हा पुढील प्रमाणे होता. 15.15 टक्के नोंदणीकृत कारखाने, 18.81 टक्के उत्पादक भांडवल, 14.77 टक्के रोजगार, उत्पादन मूल्य 21.00 टक्के आणि 21.67 टक्के वर्धित मूल्य होते. 1990-91 च्या मानाने महाराष्ट्राच्या या वाट्यात फक्त नोंदणीकृत कारखाने व उत्पादन भांडवल यांच्यातच वाढ झाली, तर औद्योगिक रोजगार, वस्तू उत्पादन मूल्य व वर्धित मूल्य यातील वाटा घटला आहे. म्हणजे 1990-91 ते 1997-98 याकाळात देशाच्या पातळीवर इतर राज्यांच्या तुलनेत महाराष्ट्रात नोंदणीकृत कारखाने व उत्पादक भांडवल यांची वाढ झाली, मात्र रोजगार व उत्पादन मूल्य घटले असा याचा अर्थ होतो.

क्षेत्रनिहाय राज्य उत्पन्नाचा विचार केला तर, राज्याच्या औद्योगिक क्षेत्राची कामगिरी फारशी समाधानकारक आहे, असेही दिसत नाही. महाराष्ट्रात कृषी क्षेत्राच्या सुप्त विकासाला फार वाव नाही. मात्र औद्योगिक क्षेत्राच्या बाबतीत तसे नाही. राज्याच्या

एकूण उत्पादनातील निर्माणक (दुय्यम) क्षेत्राचा वाटा काळाच्या ओघात बराच कमी झालेला आढळतो. 1960-61 ते 1986-87 या काळात निर्माणक (दुय्यम) क्षेत्राचा वाटा 26.7 टक्क्यावरून 37.1 टक्के इतका झाला, (तक्ता क्र. 7). मात्र नंतरच्या काळात त्यात घट होऊन 2000-01 साली तो फक्त 30 टक्क्यावर आला. तसेच, प्राथमिक क्षेत्राच्या वाट्यात घट होणे स्वाभाविक असले, तरी सेवा क्षेत्राच्या वाट्यात लक्षणीय वाढ झाली आहे. या राज्याच्या आर्थिक विकासाचा विचार करता, किंवा ग्रामीण शहरी असमतोल विकासाचा विचार करता निर्माणक (दुय्यम) क्षेत्राचा वाटा कमी होऊन, केवळ सेवा क्षेत्राचा वाटा वाढणे, हे राज्याच्या हिताचे नाही, असे वाटते. एका विशिष्ट विकासाच्या टप्प्यानंतर सेवा क्षेत्राचा वाटा वाढणे स्वाभाविक ठरते, मात्र महाराष्ट्रात ग्रामीण दारिद्र्य, ग्रामीण विकासाचा स्तर याचा विचार करता, सेवा क्षेत्राची ही वाढ असंयुक्तिक वाटते.

महाराष्ट्रातील संघटित उद्योग क्षेत्रातील घटकांच्या संरचनेत काळाच्या ओघात लक्षणीय बदल झाल्याचे वार्षिक उद्योग पाहणीच्या (ASI) आकडेवारी वरून दिसून येते. 1960 मध्ये ग्राहक वस्तू उद्योगांचे स्थान महाराष्ट्राच्या औद्योगिक क्षेत्रात महत्त्वाचे होते. 1960 मध्ये सर्व उद्योगांच्या एकूण निव्वळ वर्धित मूल्यात ग्राहक वस्तू उद्योगांचा वाटा सुमारे 52 टक्के, तर भांडवली वस्तू उद्योगांचा व पुनर्निर्माण वस्तू उद्योगांचा वाटा 48 टक्के होता, (तक्ता क्र. 8) काळाच्या ओघात ग्राहक वस्तू उद्योगांचे, सापेक्ष महत्त्व कमी होऊन भांडवली वस्तू उद्योगांचे व पुनर्निर्माण वस्तू उद्योगांचे महत्त्व वाढले आहे. 1980-81 मध्ये सर्व उद्योगांचा एकूण निव्वळ वर्धित मूल्यात ग्राहक वस्तू उद्योगांचा वाटा 35 टक्के, तर भांडवली वस्तू उद्योगांचा व पुनर्निर्माण वस्तू उद्योगांचा

वाटा 65 टक्के झाला होता. ग्राहक वस्तू उद्योगांच्या या वाट्यात 1997-98 मध्ये आणखी घट होऊन, तो फक्त 16 टक्के इतका झाला, तर भांडवली वस्तू उद्योगांचा व पुनर्निर्माण वस्तू उद्योगांचा वाटा 84 टक्के झाला.

यावरून महाराष्ट्रातील उद्योग क्षेत्रातील भांडवली वस्तू उद्योगांचे व पुनर्निर्माण वस्तू उद्योगांचे सापेक्ष महत्त्व लक्षणीय वाढल्याचे स्पष्ट होते. महाराष्ट्राच्या संघटित उद्योगक्षेत्रात असा मोठा रचनात्मक बदल होण्याचे कारण काय असावे? याचे प्रमुख कारण म्हणजे, महाराष्ट्रातील करांचे सापेक्ष प्रमाण होय. विशेषतः विक्री कर. राज्याच्या विक्रीकरात सातत्याने जी वाढ झाली, त्यामुळे पुनर्निर्माण वस्तू महाराष्ट्रात तयार करून त्याची इतर राज्यात जुळवणी करून तेथे त्यांची विक्री करणे उद्योगाना फायद्याचे झाल्याने, व महाराष्ट्रात फक्त राज्याच्या मागणी इतक्याच अंतिम ग्राहक वस्तू तयार करणे, उद्योगांना फायद्याचे ठरले. म्हणूनच एकेकाळी महाराष्ट्रातील अनेक ग्राहक विशेषतः टिकाऊ स्वरूपाच्या ग्राहक वस्तू इतर राज्यातून खरेदी करताना दिसत होते. म्हणून राज्यात जसजसे करांचे प्रमाण वाढत गेले, त्याप्रमाणात ग्राहक वस्तू उद्योगांचे महत्त्व कमी होत गेले.

तसेच महाराष्ट्रातील संघटित वस्तू निर्माण क्षेत्रातील कृषिसंलग्न उद्योगांचेही महत्त्व कमी होत असल्याचे स्पष्ट आढळते. 1980-81 मध्ये सर्व संघटित वस्तूनिर्माण उद्योगांच्या निव्वळ वर्धित मूल्यात कृषि संलग्न उद्योगांचा वाटा 26.88 टक्के होता, तो 1990-91 मध्ये 24.12 टक्के होऊन, 1997-98 साली फक्त 17.88 टक्क्यावर आला, (तक्ता क्र.9). याचाच अर्थ, महाराष्ट्राच्या संघटित वस्तूनिर्माण क्षेत्रात बिगर-कृषि उद्योगांचे सापेक्ष महत्त्व वाढत आहे. कापड उद्योग व साखर उद्योगांचे उदाहरण

आपल्या समोर आहे, त्यावरून याचे कारणही आपणास स्पष्ट होईल.

6. महाराष्ट्राचे वस्तूनिर्माण क्षेत्र

आता आपण जरा महाराष्ट्राच्या वस्तूनिर्माण क्षेत्राचा सविस्तरपणे विचार करू या. हे राज्य भारताच्या संघटित वस्तूनिर्माण क्षेत्रात फार मोठी भर टाकत असल्याने, महाराष्ट्राला यात मानाचे स्थान आहे. परंतु महाराष्ट्राच हा सापेक्ष वाटा काळाबरोबर वाढण्याऐवजी कमी होत असल्याचे दिसते. 1980-81 साली संघटित वस्तूनिर्माण क्षेत्राच्या निव्वळ वर्धित मूल्यात महाराष्ट्राचा वाटा 26.32 टक्के होता तो 1990-91 मध्ये 23.39 टक्के होऊन 1997-98 साली फक्त 21.98 टक्क्यावर आला, (तक्ता क्र.10). याचा मतितार्थ असा की महाराष्ट्रातील संघटित वस्तूनिर्माण क्षेत्रातील वृद्धी उर्वरीत भारताच्या तुलनेत कमी होत आहे. हेच आपणास विविध राज्यांच्या तुलनात्मक अभ्यासातूनही नुकतेच स्पष्ट झालेले आहे. महाराष्ट्राच्या औद्योगिक वृद्धीमध्ये जी सापेक्ष घसरण होत आहे, तिचे विश्लेषण करण्यासाठी उद्योगानुसार अभ्यास/स्पष्टीकरण होणे, राज्याच्या औद्योगिक धोरणाच्या दृष्टिने महत्त्वाचे ठरते. म्हणून आपण आता, राज्यातील विविध उद्योगांच्या कामगिरीचा आढावा घेऊया.

7. महाराष्ट्राच्या वस्तू निर्माण क्षेत्रातील रोजगार

वस्तूनिर्माण क्षेत्राच्या एकूण रोजगाराचा विचार करता, उदारीकरणापूर्वीच्या काळात (1980-81 ते 1991-92), 0.73 टक्के वार्षिक दराने घट झाली आहे. ही घट, प्रामुख्याने कृषिसंलग्न उद्योगात मोठ्याप्रमाणात, म्हणजे दरवर्षी 1.78 टक्के वार्षिक दराने झाली आहे. यामध्ये सुती वस्त्रोद्योग (23), लोकर, रेशीम व मनुष्यनिर्मित धागा वस्त्र (24),

लाकडाची उत्पादने आणि फर्निचर (27), व कागद आणि कागदाची उत्पादने व मुद्रण, प्रकाशन(28), या उद्योगांचा समावेश आहे, (तक्ता क्र.11). तसेच बिगर-कृषी संलग्न उद्योग समुहात देखील काही उद्योगात रोजगारात घट झाल्याचे स्पष्ट दिसते. त्यात प्रामुख्याने मूलभूत धातु व मिश्र धातु उद्योग (33), परिवहन सामग्री व सुटे भाग (37), आणि धातूची उत्पादने व सुटेभाग (34), यांचा समावेश होतो.

उदारीकरणापूर्वीच्या काळात रोजगार वृद्धी झाली, असे फार थोडे उद्योग महाराष्ट्राच्या वस्तुनिर्माण क्षेत्रात आहेत, आणि ते म्हणजे चामडे आणि चामड्याची उत्पादने (29), पेये, तंबाखू व संबंधित उत्पादने (22), रबर, प्लॅस्टिक, पेट्रोलियम व कोळसा यांची उत्पादने (31), आणि इतर वस्तुनिर्माण उद्योग (38) इत्यादी. (तक्ता क्र.11).

उदारीकरणानंतर मात्र महाराष्ट्राच्या वस्तुनिर्माण क्षेत्राच्या एकूण रोजगार वृद्धीचे चित्र संपूर्णतः बदललेले दिसते. अधातू खनिज उत्पादने (32), या उद्योगाचा अपवाद वगळता, तर जवळ जवळ सर्वच उद्योगात रोजगार वृद्धी झाल्याचे दिसते. ही रोजगार वृद्धी बिगर-कृषी संलग्न उद्योगात अधिक प्रमाण झाल्याचे आढळते. म्हणजे बिगर-कृषी संलग्न उद्योगात उदारीकरणानंतर (1991-92 ते 1997-98) दरवर्षी 5.09 टक्क्याने रोजगार वाढला, तर कृषी संलग्न उद्योगात दरवर्षी 3.29 टक्क्याने रोजगार वृद्धी झाली आहे, (तक्ता क्र.11). तसेच, संपूर्ण संघटित वस्तुनिर्माण क्षेत्रात या काळात दरवर्षी 4.36 टक्के या दराने रोजगारात वृद्धी झाली आहे.

उदारीकरणानंतरच्या काळात रोजगारातील वृद्धी प्रामुख्याने कापडाची उत्पादने (26), धातुची उत्पादने व सुटे भाग (34), इतर वस्तुनिर्माण उद्योग (38), रबर, प्लॅस्टिक, पेट्रोलियम व कोळसा यांची उत्पादने (31) या उद्योगात मोठ्या प्रमाणात झालेली

आहे. तसेच खाद्य उत्पादन (20-21), कागद आणि कागदाची उत्पादने व मुद्रण, प्रकाशन (28), आणि रसायने व रासायनिक उत्पादने (30) या उद्योगांतही रोजगार वृद्धी बऱ्यापैकी झालेली आहे. मात्र सुती वस्त्रोद्योग (23), लोकर, रेशीम व मनुष्यनिर्मित धागा वस्त्र (24) आणि चामडी आणि चामड्याची उत्पादने (29) या उद्योगात रोजगार वृद्धी झालेली नाही.

रोजगार वृद्धी हे चित्र, उत्पादन कामगार व बिगर-उत्पादन कामगारांच्या संदर्भात भिन्न स्वरूपाचे दिसते. उदारीकरणापूर्वीच्या काळात महाराष्ट्राच्या संघटित वस्तुनिर्माण क्षेत्रातील रोजगारात जी घट झाली ती मुख्यत्वे करून उत्पादन कामगारांच्या बाबतीत झालेली आहे. ती विशेषतः कृषी संलग्न उद्योगात झालेली आहे, (तक्ता क्र.11). पेये, तंबाखू व संबंधित उत्पादने(22), चामडी व चामड्याची उत्पादने व इतर वस्तु निर्माण (38) यांचा अपवाद वगळता, उदारीकरणापूर्वीच्या काळात राज्यातील इतर सर्वच उद्योगात उत्पादन कामगारांच्या रोजगारात घट झालेली आहे. ही घट लाकूड, लाकडाची उत्पादने आणि फर्निचर (27), परिवहन सामग्री व सुटे भाग (37), सूती वस्त्रोद्योग (23), आणि कागद आणि कागदाची उत्पादने व मुद्रण, प्रकाशन (28), या उद्योगात मोठ्या प्रमाणात झालेली आहे.

बिगर-उत्पादन कामगारांच्या रोजगारात उदारीकरणापूर्वीच्याकाळात (1980-81 ते 1991-92) घट झालेली दिसते. मात्र ती विशेष करून कृषी संलग्न उद्योगातच झालेली आहे. बिगर-कृषी संलग्न उद्योगात वृद्धी झालेली आढळते, (तक्ता क्र.11). कापडाची उत्पादने (26) चामडी व चामड्याची उत्पादने (29), वगळली, तर बहुतेक सर्वच कृषी-संलग्न उद्योगात बिगर-उत्पादन कामगारांच्या रोजगारात घट झाली आहे. या उलट,

मूलभूत धातु उद्योग (33), आणि परिवहन सामग्री व सुटे भाग (37) यांचा अपवाद सोडला, तर सर्वच बिगर कृषी संलग्न उद्योगात बिगर-उत्पादन कामगारांच्या रोजगारात वाढ झालेली आहे.

उदारीकरणानंतर मात्र, दोन्ही म्हणजे, उत्पादन व बिगर-उत्पादन कामगारांच्या रोजगारात वृद्धी झालेली आहे. परंतु, ही वृद्धी विशेषतः बिगर-उत्पादन कामगारांच्या रोजगारात मोठ्या प्रमाणात झालेली दिसते. उदारीकरणानंतर राज्याच्या संघटित वस्तुनिर्माण क्षेत्रातील उत्पादन कामगारांच्या रोजगारात दर वर्षी 3.88 टक्क्याने वृद्धी झाली, आणि ही वृद्धी विशेषतः बिगर-कृषी संलग्न उद्योगात अधिक प्रमाणात झालेली दिसते., (तक्ता क्र. 11). चामडी व चामड्याची उत्पादने (29), आणि अधातु खनिज उत्पादने (32), या उद्योगांचा अपवाद वगळला, तर इतर सर्वच उद्योगात कमी अधिक प्रमाणात उदारीकरणानंतर उत्पादन कामगारांच्या रोजगारात वृद्धी झालेली दिसते. ही वृद्धी विशेषतः कापडाची उत्पादने (26), धातुची उत्पादने व सुटे भाग (34), इतर वस्तु निर्माण उद्योग (38), यामध्ये मोठ्या प्रमाणात झालेली आहे.

बिगर उत्पादन कामगारांच्या रोजगारात मात्र उदारीकरणानंतर दरवर्षी 5.61 टक्क्याने वृद्धी झाली आहे, आणि ही वृद्धी जवळपास दोन्ही म्हणजे कृषी-संलग्न आणि बिगर-कृषी संलग्न उद्योगात सारख्याच प्रमाणात झालेली आहे. (तक्ता क्र. 11). कृषी संलग्न उद्योगात विशेष करून कापडाची उत्पादने (26), कागद आणि कागदाची उत्पादने व मुद्रण प्रकाशन (28), आणि खाद्य उत्पादने (20-21), या उद्योगामध्ये बिगर उत्पादन कामगारांच्या रोजगारात उदारीकरणानंतर लक्षणीय वृद्धी झालेली दिसते. बिगर-कृषी संलग्न उद्योगा मध्ये धातुची उत्पादने व सुटे भाग (34), इतर वस्तु निर्माण उद्योग (38),

आणि रबर, प्लॉस्टिक, पेट्रोलियम व कोळसा यांची उत्पादने (31), या उद्योगात बिगर-उत्पादन कामगारांच्या रोजगारामध्ये उदारीकरणानंतर मोठ्या प्रमाणात वृद्धी झालेली आहे.

औद्योगिक रोजगाराच्या वृद्धीवर परिणाम करणाऱ्या विविध घटकांपैकी कामगारांचे वेतन एक महत्त्वाचा घटक होय. म्हणून या दोन्ही कालखंडात कामगारांच्या वास्तविक वेतन दरात उद्योगानुसार कशी चढ उतार झाली, त्याचे विश्लेषण करणे योग्य ठरेल. महाराष्ट्राच्या संघटित वस्तु निर्माण क्षेत्रातील एकूण कामगारांच्या सरासरी वास्तविक वेतन दरात उदारीकरणापूर्वीच्या काळात (1980-81 ते 1991-92) दरवर्षी 3.89 टक्के वृद्धी झाली, (तक्ता क्र. 12). ही वृद्धी दोन्ही प्रकारच्या म्हणजे कृषी संलग्न व बिगर-कृषी संलग्न उद्योगात जवळपास सारख्याच दराने झालेली आहे. कामगारांच्या या सरासरी वेतनदरात सर्वाधिक, म्हणजे दरवर्षी 7.77 टक्के इतकी वृद्धी खाद्य उत्पादने (20-21), त्या खालोखाल चामडी व चामड्याची उत्पादने (29) या उद्योगात दरवर्षी 7.54 टक्के झाली आहे. तसेच, उदारीकरणापूर्वीच्या कालखंडात पेये, तंबाखू, व संबंधित उत्पादने (22), व इतर वस्तु निर्माण उद्योग (38), या उद्योगात सर्वात कमी दराने वास्तविक वेतन वृद्धी झाली आहे.

उदारीकरणानंतर मात्र कामगारांच्या वेतन वृद्धीमध्ये होणारी वाढ मंदावलेली दिसते. राज्याच्या वस्तु निर्माण क्षेत्रात कामगारांच्या वास्तविक वेतन दरात वाढच झालेली दिसत नाही. किंबहुना, कृषी संलग्न उद्योगात कामगारांच्या वास्तविक वेतन दरात घट झाल्याचे दिसते, (तक्ता क्र. 12). काही उद्योगांचा अपवाद वगळला, तर जसे कागद आणि कागदाची उत्पादने व मुद्रण, प्रकाशन (28), अधातु खनिज उत्पादने (32), आणि परिवहन सामग्री व सुटे भाग

(37), इत्यादी, तर बहुतेक उद्योगातील कामगारांच्या वास्तविक वेतन दरात घट झालेली आहे. ही घट सर्वाधिक म्हणजे दरवर्षी 7.48 टक्के दराने चामडी व चामड्याची उत्पादने (29) या उद्योगात झालेली आहे.

उदारीकरणापूर्वीच्या काळात वास्तविक वेतन वृद्धी विशेषतः उत्पादन-कामगारांच्या वेतनात जास्त दराने झालेली दिसते. ही वृद्धी राज्याच्या संघटीत वस्तु निर्माण क्षेत्रात दरवर्षी 4.47 टक्के दराने झाली आहे, (तक्ता क्र.12). बिगर-कृषि संलग्न उद्योगात ही वृद्धी कृषिसंलग्न उद्योगातील वास्तविक वेतन वृद्धीदरा पेक्षा अधिक आहे. उत्पादन कामगारांच्या वास्तविक वेतनातील वृद्धी विशेष करून खाद्य उत्पादने (20-21) व चामडी व चामड्याची उत्पादने (29) या उद्योगात सर्वाधिक झाल्याचे दिसते. या कालखंडात उत्पादन कामगारांच्या वास्तविक वेतनात जवळपास सर्वच उद्योगात वृद्धी झालेली आहे. पेये, तंबाखू व संबंधित उत्पादने (22) दरवर्षी 1.71 टक्के आणि इतर वस्तुनिर्माण उद्योग (38) दरवर्षी 2.33 टक्के दराने वास्तविक वेतन वृद्धी झाली. बाकी सर्व उद्योगात कामगारांच्या वास्तविक वेतनात दरवर्षी तीन टक्क्यापेक्षा जास्त वृद्धी झाली आहे.

उत्पादन कामगारांच्या वास्तविक वेतन वृद्धीच्या मानाने बिगर-उत्पादन कामगारांचे वास्तविक वेतन उदारीकरणापूर्वीच्या कालखंडात कमी दराने वाढल्याचे दिसते. या कालखंडात संघटित वस्तु निर्माण क्षेत्रातील बिगर-उत्पादन कामगारांचे वेतन दरवर्षी 2.76 टक्के दराने वाढले आहे, (तक्ता क्र.12). ही वाढ कृषि संलग्न बिगर-उत्पादन कामगारांच्या वास्तविक वेतनात अधिक झालेली आहे.

उदारीकरणानंतर मात्र उत्पादन कामगारांच्या वास्तविक वेतनाचे चित्र पूर्णपणे बदलल्याचे दिसते. अधातु खनिज उत्पादने (32), आणि परिवहन

सामग्री व सुटे भाग (37) यांचा अपवाद वगळता तर इतर सर्वच उद्योगातील उत्पादन कामगारांच्या वास्तविक वेतनात घट झालेली आहे. ही घट चामडी व चामड्याची उत्पादने (29) उद्योगात सर्वाधिक, म्हणजे दरवर्षी 8.87 टक्के इतकी आहे. बिगर-उत्पादन कामगारांच्या वास्तविक वेतनात विशेषतः बिगर-कृषि संलग्न उद्योगात वृद्धी झालेली दिसते, (तक्ता क्र.12). कृषि संलग्न उद्योगातील बिगर उत्पादन कामगारांच्या वेतनात उदारीकरणानंतर घट झालेली आहे. मात्र इतर बऱ्याच उद्योगात या कामगारांच्या वेतनात बऱ्यापैकी वृद्धी झालेली आहे.

थोडक्यात महाराष्ट्राच्या संघटित वस्तु निर्माण क्षेत्रातील कामगारांच्या वास्तविक वेतनात उदारीकरणापूर्वी वृद्धी झालेली दिसते. मात्र उदारीकरणानंतर त्यात घट झालेली आहे, विशेषतः उत्पादन कामगारांच्या वेतनात उदारीकरणानंतर ही घट झालेली आहे.

8. महाराष्ट्राच्या वस्तु निर्माण क्षेत्रातील उत्पादन

महाराष्ट्राच्या संघटित वस्तुनिर्माण क्षेत्राचे वास्तविक उत्पादन उदारीकरणापूर्वीच्या (1980-81 ते 1991-92) काळात दरवर्षी 6.99 टक्के दराने वाढलेले आहे, (तक्ता क्र.13). मात्र, ही वाढ बिगर-कृषिसंलग्न उद्योगांच्या वास्तविक उत्पादनात अधिक आहे. याकाळत फक्त लाकूड, लाकडाची उत्पादने आणि फर्निचर (27) या उद्योगात उत्पादन वृद्धी झालेली दिसत नाही. याकाळत वास्तविक उत्पादन वृद्धी इतर वस्तु निर्माण उद्योग (38), कापडाची उत्पादने (26), चामडी व चामड्याची उत्पादने (29), रबर, प्लास्टिक, पेट्रोलियम व कोळसा यांची उत्पादने (31), आणि अधातु खनिज उत्पादने (32) या उद्योगात मोठ्या दराने झाली आहे.

उदारीकरणानंतर राज्याच्या वास्तविक उत्पादन वृद्धीत आणखी वाढ झालेली दिसते.

राज्याच्या संघटित वस्तु निर्माण क्षेत्राचे वास्तविक उत्पादन उदारीकरणानंतर दरवर्षी 10.67 टक्के दराने वाढले असून बिगर-कृषि संलग्न उद्योगांचे उत्पादन दरवर्षी 11.66 टक्क्यांनी, तर कृषिसंलग्न उद्योगातील उत्पादन दरवर्षी 7.67 टक्क्याने वाढले आहे, (तक्ता क्र.13). इतर वस्तुनिर्माण उद्योग (38), परिवहन सामग्री उद्योग (37), धातुची उत्पादने व सुटे भाग (34), रसायने व रासायनिक उत्पादने (30), आणि कागद आणि कागदाची उत्पादने (28) या उद्योगांच्या वास्तविक उत्पादनात उदारीकरणानंतर लक्षणीय वृद्धि झालेली आहे.

9. महाराष्ट्राच्या वस्तुनिर्माण क्षेत्रातील भांडवल

राज्याच्या संघटित वस्तुनिर्माण क्षेत्रातील एकूण स्थिर भांडवल उदारीकरणापूर्वीच्या काळात दरवर्षी 8.62 टक्के दराने वाढले आहे. ही वृद्धी बिगर कृषि संलग्न उद्योगात अधिक असल्याचे दिसते, (तक्ता क्र.13). अधातु खनिज उत्पादने (32), मूलभूत धातु व मिश्र धातु उद्योग(33), चामडी व चामड्याची उत्पादने (29), आणि रबर प्लॉस्टिक, पेट्रोलियम व कोळसा यांची उत्पादने (31) या उद्योगात स्थिर भांडवल वृद्धीचा दर उदारीकरणापूर्वीच्या काळात लक्षणीय होता. सूतीवस्त्रोद्योग (23), आणि इतर वस्तु निर्माण उद्योग (38) या उद्योगात उदारीकरणापूर्वीच्या काळात सापेक्षतेने स्थिर भांडवलात फार कमी दराने वृद्धी झालेली दिसते. एकूण स्थिर भांडवलाच्या वृद्धीदराने उदारीकरणानंतर लक्षणीय वाढ झाल्याची दिसते. राज्याच्या संघटित वस्तु निर्माण क्षेत्रात या काळात दर वर्षी 13.65 टक्के स्थिर भांडवल वृद्धी झाली आहे. विशेष म्हणजे ही वृद्धी कृषिसंलग्न व बिगर - कृषि संलग्न उद्योगात जवळपास सारख्याच दराने झालेली दिसते. इतर वस्तु निर्माण उद्योग (38), यंत्रे व यंत्र सामग्री (35-36), अधातु खनिज उत्पादने

(32), लाकूड, लाकडाची उत्पादने आणि फर्निचर(27), लोकर रेशीम व मनुष्य निर्मित धागा वस्त्र (24) आणि पेये, तंबाखू व संबंधित उत्पादने या उद्योगांमध्ये उदारीकरणानंतर स्थिर भांडवलाच्या वृद्धीदराने लक्षणीय वाढ झाली आहे. उदारीकरणानंतर महाराष्ट्राच्या रसायने व रासायनिक उत्पादने (30) आणि मूलभूत धातू व मिश्र उद्योग (33), या मध्ये स्थिर भांडवल वृद्धी दर मोठ्या प्रमाणात घसरलेला दिसत आहे. तर, राज्याच्या कापडाची उत्पादने (26) उद्योगातील स्थिर भांडवल या काळात घटलेले दिसते.

थोडक्यात, राज्याच्या संघटित वस्तुनिर्माण क्षेत्रात उदारीकरणापूर्वीच्या काळात स्थिर भांडवलात सापेक्षतेने कमी प्रमाणात वृद्धी झाली. मात्र बिगर-कृषि संलग्न उद्योगात ही वृद्धी अधिक प्रमाणात झालेली दिसते. उदारीकरणानंतर मात्र स्थिर भांडवल वृद्धी दराने लक्षणीय वाढ झाली असून कृषि संलग्न व बिगर-कृषि संलग्न उद्योगात जवळपास सारख्याच दराने वृद्धी झालेली आहे.

10. महाराष्ट्राच्या वस्तु निर्माण क्षेत्राची एकूण घटक उत्पादकता

एकूण घटक उत्पादकता उपलब्ध साधन सामग्रीचा किती कार्यक्षमरित्या वापर करण्यात आला, याचे मोजमाप करते. म्हणून राज्याच्या संघटित वस्तुनिर्माण क्षेत्राने किंवा त्यातील विविध उद्योगांनी उपलब्ध साधन सामग्रीचा विविध कालखंडात किती कार्यक्षमपणे वापर केला, याचे विश्लेषण करण्यासाठी एकूण घटक उत्पादकतेच्या वृद्धीचा अभ्यास करणे उचित ठरले. महाराष्ट्राच्या वस्तु निर्माण क्षेत्राच्या एकूण घटक उत्पादकतेचे वृद्धीच्या मोजमापा विषयीच्या पद्धतीची सविस्तर चर्चा दुसऱ्या लेखात केली आहे. (पहा बुरंगे, 2003).

उदारीकरणापूर्वीच्या (1980-81 ते 1991-92) कालखंडात महाराष्ट्राच्या वस्तु निर्माण क्षेत्राची एकूण घटक उत्पादकता दरवर्षी 1.79 टक्के दराने वाढली आहे. विशेष म्हणजे ही वृद्धी कृषीसंलग्न उद्योगात लक्षणीय, म्हणजे दरवर्षी 3.08 टक्के दराने वाढलेली आहे, (तक्ता क्र.14). एकूण घटक उत्पादकता वृद्धी विशेषतः चामडी व चामड्याची उत्पादने (29), कापडाची उत्पादने (26), आणि खाद्य उत्पादने (20-21) या उद्योगात उदारीकरणापूर्वी मोठ्या प्रमाणात वाढलेली आहे. या उलट, या कालखंडात लाकूड, लाकडाची उत्पादने आणि फर्निचर (27), अधातू खनिज उत्पादने (32) मूलभूत धातु व मिश्र धातु उद्योग (33) आणि धातुची उत्पादने व सुटे भाग (34) या उद्योगांच्या एकूण घटक उत्पादकतेत घट झालेली आहे.

उदारीकरणानंतर मात्र चित्र एकदम बदलले दिसते. राज्याच्या संघटित वस्तु निर्माण क्षेत्राची एकूण घटक उत्पादकता घटलेली आहे, (तक्ता क्र.14). ही घट प्रामुख्याने कृषि संलग्न उद्योगात फार मोठ्या प्रमाणात दिसते. काही अपवाद वगळता जवळपास सर्वच उद्योगात ही घट कमी जास्त प्रमाणात दिसत आहे. विशेषकरून रबर, प्लॉस्टिक, पेट्रोलियम व कोळसा याची उत्पादने (31), चामडी व चामड्याची उत्पादने (29), कापडाची उत्पादने (26), लोकर, रेशीम व मनुष्य निर्मित धागा, वस्त्र (24), आणि पेये, तंबाखू व संबंधित उत्पादने (22), या उद्योगांची एकूण घटक उत्पादकता फार मोठ्या प्रमाणात उदारीकरणानंतरच्या काळात घटली आहे. फक्त परिवहन सामग्री व सुटे भाग (37), या उद्योगाची एकूण उत्पादकता या काळात दरवर्षी 3.54 टक्के दराने वाढलेली आहे.

उदारीकरणानंतर राज्याच्या वस्तुनिर्माण क्षेत्रातील उद्योगांची एकूण उत्पादकता का घटली

असवी? म्हणजे उदारीकरणानंतर हे उद्योग उपलब्ध साधन सामग्रीचा अधिक कार्यक्षमरित्या वापर का करू शकले नाहीत? माझ्या मते याचे प्रमुख कारण म्हणजे सगर्भता पश्चायन (gestation lags), किंवा आबीज फलकाल (gestation period), होय. उदारीकरणानंतर महाराष्ट्राच्या वस्तु निर्माण क्षेत्रातील गुंतवणुकीत मोठ्या प्रमाणात वाढ झाली, हे स्थिर भांडवलाच्या वृद्धी दरावरून लक्षात येतेच. महाराष्ट्रातील वस्तु निर्माण उद्योगातील स्थिर भांडवल जवळपास दरवर्षी 13.65 टक्के दराने वाढले आहे. या स्थिर भांडवल वृद्धीचा वाढत्या आबीज फल कालाद्वारे एकूण घटक उत्पादकता वृद्धीदरावर विपरीत परिणाम झाला असावा. दुसरे कारण, म्हणजे राज्यात या क्षेत्रात 1990च्या दशकाच्या सुरुवातीस झालेल्या मोठ्या प्रमाणावरील गुंतवणुकीमुळे उत्पादनात मोठी वाढ झाली, परंतु त्या प्रमाणात त्या उत्पादनांच्या मागणीत वृद्धी मात्र झाली नाही. परिणामतः या उद्योगांच्या उत्पादन क्षमतेचा अपूरा वापर होऊन उद्योगांची उत्पादकता घटली. उदारीकरणानंतरच्या काळात सुरुवातीला जी निगृहीत (Suppressed) मागणी होती, ती पूर्ण झाल्यानंतर मात्र वस्तु निर्माण उद्योगांच्या उत्पादनांची मागणी घटली. याचे कारण म्हणजे ज्यांच्या कडून नवीन मागणी यायला पाहिजे होती, त्यांचे उत्पन्न या कालखंडात फारसे वाढले नाही. या कालखंडात कृषीक्षेत्राच्या वृद्धी दरात बरीच मोठी घसरण झाल्याने त्याचा मागणी वर विपरीत परिणाम झाला. अशा विविध कारणांमुळे उदारीकरणानंतरच्या काळात राज्याच्या वस्तुनिर्माण क्षेत्राच्या एकूण घटक उत्पादकतेत घट झाली आहे.

11. महाराष्ट्राच्या उद्योगांचे स्थानिकीकरण

स्थानिय गुणकाच्या (Localisation Quotient) सहाय्याने उद्योगांच्या स्थानिकीकरणाचा अभ्यास करणे शक्य होते (Florence, 1948).

याचाच उपयोग करून महाराष्ट्राच्या वस्तुनिर्माण क्षेत्रातील उद्योगांच्या स्थानिकीकरणाचे विश्लेषण आपण आता करूया. राज्याच्या विशिष्ट उद्योगाच्या रोजगाराचे, राज्याच्या वस्तुनिर्माण क्षेत्राच्या एकूण रोजगाराशी असलेल्या प्रमाणाचे, देशाच्या त्या विशिष्ट उद्योगाच्या रोजगाराचे, व देशाच्या वस्तुनिर्माण क्षेत्राच्या एकूण रोजगाराशी असलेल्या प्रमाणाशी गुणोत्तर म्हणजे स्थानिय गुणक (Location Quotient) होय. थोडक्यात, समजा एखादा उद्योग देशाच्या सर्वच राज्यात सारख्याच प्रमाणात विकसित झाला असेल तर हा स्थानिय गुणक 1 असेल. तर एखादा विशिष्ट उद्योग एखाद्या विशिष्ट राज्यात अधिक विकसित झाला असेल तर त्या उद्योगाचा स्थानिक गुणक हा राज्यासाठी 1 पेक्षा जास्त असेल. समजा एखाद्या उद्योगाचा विशिष्ट राज्याच्या स्थानिय गुणक 1 पेक्षा जास्त असेल, तर त्याचा अर्थ त्या राज्याच्या त्या उद्योगाच्या देशातील भौगोलिक विभाजनाचा वाटा जास्त आहे. या उलट, या विशिष्ट उद्योगाचा त्या विशिष्ट राज्याचा स्थानिय गुणक 1 पेक्षा कमी असेल, तर त्या राज्याचा त्या उद्योगाचा वाटा इतर राज्यांच्या मानाने कमी आहे. म्हणून हा स्थानिय गुणक जर काळाच्या ओघात बदलत असेल तर त्या राज्याच्या त्या विशिष्ट उद्योगाच्या वाट्यात त्याप्रमाणात बदल झालेला दिसतो. म्हणजेच उद्योगांच्या स्थानिकीकरणाची प्रक्रिया या स्थानिय गुणकाच्या सहाय्याने स्पष्ट करता येते.

महाराष्ट्राच्या वस्तुनिर्माण क्षेत्रातील विविध उद्योगांचे असे स्थानिय गुणक, 1980-81, 1991-92 व 1997-98 या वर्षासाठी तयार केले आहेत, (बुरगे 2003). सर्वसाधारणतः कृषिसंलग्न उद्योगांच्या स्थानिक गुणकात घट झालेली आढळते. याचा अर्थ असा, की राज्यातील कृषिसंलग्न उद्योग देशाच्या किंवा इतर राज्यांच्या मानाने कमी दराने वाढतात. त्या मानाने बिगर-कृषि संलग्न उद्योगांचा

स्थानिय गुणक किंचितसा वाढलेला दिसतो, (तक्ता क्र.15). 1980-81 साली सुती वस्त्रोद्योग (23), लोकर, रेशीम व मनुष्यनिर्मित धागा वस्त्र (24), कापडाची उत्पादने (26), कागद आणि कागदाची उत्पादने व मुद्रण प्रकाशन (28), रसायने व रासायनिक उत्पादने (30), रबर प्लॅस्टीक, पेट्रोलियम व कोळसा यांची उत्पादने (31), धातूची उत्पादने व सुटे भाग (34), यंत्रे व यंत्र सामग्री (35-36), परिवहन सामग्री व सुटे भाग (37), इतर वस्तुनिर्माण उद्योग (38) हे उद्योग महाराष्ट्रात इतर राज्यांच्या मानाने महत्त्वाचे होते. कारण या सर्व उद्योगांचा स्थानिय गुणक 1 पेक्षा जास्त होता. 1991-92 साली वरील उद्योगांपैकी सुती वस्त्रोद्योग (23) आणि इतर वस्तुनिर्माण उद्योग (38) वगळले तर बाकी सर्व उद्योगांचा स्थानिय गुणक कमी झाला आहे. म्हणजे महाराष्ट्राच्या मानाने इतर राज्यात त्यांची वृद्धी अधिक दराने झाली असा अर्थ होतो. कापडाची उत्पादने (26), कागद आणि कागदाची उत्पादने व मुद्रण, प्रकाशन (28) या उद्योगांचा स्थानिय गुणक 1991-92 मध्ये 1 पेक्षा कमी झाला. याचा अर्थ या उद्योगांची वृद्धी इतर राज्यात महाराष्ट्रापेक्षा जास्त झाली असा होतो. 1997-98 साली कागद आणि कागदाची उत्पादने व मुद्रण प्रकाशन (28) रबर, प्लॅस्टिक, पेट्रोलियम व कोळसा यांची उत्पादने (31), धातूची उत्पादने व सुटे भाग (34), यंत्रे व यंत्रसामग्री (35-36), परिवहन सामग्री व सुटे भाग (37), आणि इतर वस्तुनिर्माण उद्योग (38) यांचे 1991-92च्या तुलनेत महाराष्ट्रात अधिक केंद्रीकरण झालेले दिसते किंवा त्यांची वृद्धी इतर राज्यांच्या मानाने महाराष्ट्रात अधिक प्रमाणात झाली. याउलट, सुतीवस्त्रोद्योग (23) आणि लोकर, रेशीम व मनुष्य निर्मित धागावस्त्र (24), रसायने व रासायनिक उत्पादने (30) या उद्योगांचे उदारीकरणानंतर महाराष्ट्रातील केंद्रीकरण घटले आहे. खाद्य

उत्पादने (20-21), पेये, तंबाखु व संबंधित उत्पादने (22), कापडाची उत्पादने (26), चामडी व चामड्याची उत्पादने (29) लाकूड व लाकडाची उत्पादने (27), अधातू खनिज उत्पादने (32), मुलभूत धातू व मिश्रधातू उद्योग (33) या उद्योगांचे महाराष्ट्रात केंद्रीकरण होऊ शकलेले नाही. म्हणजे, देशाच्या मानाने महाराष्ट्राची या उद्योगाबाबतीत पिछेहाट झाली आहे.

12. महाराष्ट्रातील औद्योगिक क्षेत्राच्या समस्या

राज्याच्या वस्तुनिर्माण क्षेत्राला विविध समस्यांना तोंड द्यावे लागत असल्याने या क्षेत्राचा वृद्धीदर तुलनेने कमी आहे. आता अशा काही समस्यांचा विचार करू.

12.1 औद्योगिक कलह

मुंबईतील कापडगिरणी कामगारांच्या संपामुळे राज्याच्या औद्योगिक कामगारांचे व उद्योगांचे फार मोठे नुकसान झाले आहे. कामगार संघटनांच्या वाढत्या प्रभावामुळे उद्योगांनी मजुरांऐवजी यंत्रांचा अधिक वापर करण्यावर भर दिल्यामुळे औद्योगिक रोजगारांवर त्यांचा विपरीत परिणाम झाला आहे. राज्यातील कामगार संघटनांच्या वाढत्या लढाऊ प्रवृत्तिमुळे राज्यातील विविध औद्योगिक केंद्रांच्या औद्योगिक शांततेवर विपरीत परिणाम झाला आहे. परिणामतः नवीन उद्योग स्थापने किंवा उद्योगांचा विस्तार करण्याबाबतीत या राज्याचे औद्योगिक महत्त्व कमी झाले आहे. महाराष्ट्रात 1966 ते 1986 या काळात संप व टाळेबंदीची संख्या फार मोठी होती, ती 1990 नंतर कमी होत असल्याचे दिसते, (तक्ता क्र.16). मात्र या संप व टाळेबंदीमुळे वाया जाणाऱ्या श्रम दिवसात घट न होता, काहीशी वाढच झालेली दिसते. याचा राज्याच्या औद्योगिक उत्पादनावर निश्चितच दुष्परिणाम झाला आहे.

12.2 आधारभूत सुविधा

महाराष्ट्र, इतर राज्यांच्या मानाने 1960च्या व 1970 च्या दशकात आधारभूत संरचनेच्या संदर्भात अग्रेसर होता. परंतु 1980च्या दशकापासून महाराष्ट्र सापेक्षतेने मागे पडत असल्याचे दिसते. आधारभूत सुविधांच्या विकासाचा असमतोल राज्यात फार मोठा आहे. परिणामतः औद्योगिक विकास राज्यातील काही भागातच झालेले आहे. मुंबई, ठाणे, पुणे, नाशिक, औरंगाबाद हा पट्टा वगळल्यास राज्यात इतरत्र आधारभूत सुविधांचा मोठा अभाव जाणवतो. रस्ते, रेल्वे व दळणवळणाच्या इतर सुविधांचा विकास गुजरात, तामिळनाडू या सारख्या राज्यात तुलनेने अधिक झाल्याचे दिसते.

12.3 राज्याचे औद्योगिक स्थानिकीकरण धोरण

महाराष्ट्रात मुंबई, ठाणे, पुणे या पट्ट्यात उद्योगांचे अधिक केंद्रीकरण झालेले आहे. समतोल औद्योगिक विकास साधण्यासाठी व अविकसित भागात उद्योगांना स्थलांतरीत करण्यासाठी राज्याने उद्योगांना उत्तेजनार्थ काही सवलती देण्याचे ठरविले. मात्र राज्याच्या अविकसित भागातील पायाभूत सुविधांचा विचार करता काही उद्योगांनी शेजारच्या राज्यात जाणे पसंत केल्याचे दिसते. अशी शेजारची काही राज्ये उद्योगांना उत्तेजनार्थ अधिक सवलती देत असून, तेथील पायाभूत सुविधाही महाराष्ट्रापेक्षा अधिक उत्तमप्रकारच्या असल्याचे दिसते. तथापि उत्तेजनार्थ देण्यात येणाऱ्या सवलती व अर्थसहाय्याच्या मदतीने राजकीय नेतृत्व काही उद्योगांना आपल्या भागात आकृष्ट करू शकले. मात्र अशा बऱ्याचशा उद्योगांची वृद्धि होऊ शकली नाही. याचे मुख्य कारण म्हणजे उद्योगाचा कमकुवत आर्थिक पाया होय. याचे उदाहरण, नांदेडचे कॉमेट स्टिल, सिप्टा, तसेच मोदी टायर्स या कारखान्यांचे उद्घाटन झाले पण कारखाना मात्र सुरु झाला नाही.

उस्मानाबादजवळील उपळा परिसरातील विडीयोकोन प्रकल्पाचे काय झाले ? आज मितीस बीड मधील 135 पैकी 46 उद्योग बंद पडले आहेत. परळीत 48 पैकी 16 उद्योगांना ताळे लागले आहे. अशीच परिस्थिती बहुतेक जिल्ह्यात दिसते. धुळ्या जवळच्या लळींग परिसरातील रॅमड उद्योग गेल्याने धुळ्याच्या औद्योगिक विकासावर त्याचा विपरित परिणाम झाला आहे. हे चित्र राज्याच्या इतर जिल्ह्यातही दिसत असून लघु उद्योगांचे हाल तर फारच वाईट आहेत. उदा. ठाणे जिल्ह्यात 6500 लघुउद्योग आहेत. त्यापैकी 1950 पूर्ण पणे बंद आहेत, 1625 आजारी आहेत, 2600 रडखडत चालू आहे आणि फक्त 325 मात्र जोमात चालू आहे. (कारण हे 325 निर्यात करणारे उद्योग आहेत).

येथे महत्वाचा मुद्दा म्हणजे केवळ सवलती व सबसिडी देऊनच उद्योगांचा विकास होतो असे नव्हे, तर इतरही आर्थिक बाबी महत्वाच्या असतात. साखर कारखान्याच्या आजारीपणा मुळे ग्रामीण महाराष्ट्राचे फार मोठे नुकसान झाले आहे. ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचा कणा असलेला साखर उद्योग अधिक कार्यक्षम बनविणे महाराष्ट्राच्या ग्रामीण जनतेच्या दृष्टिने संजीवनी ठरणार आहे.

12.4 राज्यामधील स्पर्धा

भारतातील बऱ्याचश्या राज्यांना त्यांच्या औद्योगिक मागासलेपणाची व त्यांच्या पूर्वीच्या औद्योगिक धोरणातील चुकांची जाणीव 1980च्या दशकात झाली. केंद्र सरकारनेच आमच्या राज्यात औद्योगिक विकास करावा अशी भावना विविध राज्यांची होती. मात्र 1980 च्या दशकात त्यांना झालेल्या चुकांची जाणीव व केंद्र सरकाराकडून त्यांचा झालेला अपेक्षाभंग, आणि बदलती आर्थिक परिस्थिती यांच्या मुळे विविध राज्ये औद्योगिक विकासावर भर देऊ लागली. अशा राज्यांतर्फे वितीय

उत्तेजन, चांगल्या पायाभूत सुविधा, उत्तम प्रशासकीय सेवा, उद्योगांना देण्यास सुरुवात झाली. परिणामतः विविध राज्यांमध्ये एक स्पर्धेचे वातावरण निर्माण झाले. याच काळात मात्र महाराष्ट्रात अनेक औद्योगिक घटना राज्याच्या औद्योगिक विकासाला बाधा करणाऱ्या घडल्या. उदा. कापड गिरणी संप, तसेच महाराष्ट्राच्या एके काळी नावाजलेल्या प्रशासकीय यंत्रणेत नौकरशाहीचा प्रभाव याच काळात अधिक वाढल्याने प्रशासकीय निर्णय होण्यास अधिक विलंब होऊ लागला याचा परिणाम म्हणजे महाराष्ट्राला काही उद्योगांना मुकावे लागले. उदा. रसायन व रासायनिक उत्पादने, पेट्रोकेमिकल्स, वगैरे. गुजरात, तामिळनाडू, कर्नाटक, आंध्रप्रदेश अशी राज्ये महाराष्ट्राशी स्पर्धा करू लागली. ही राज्ये उद्योगांना अधिक वितीय सवलती, कार्यक्षम प्रशासकीय सेवा, उत्तम पायाभूत सुविधा देण्यात यशस्वी ठरली. काही राज्ये तर औद्योगिक वातावरण उत्तम राखण्यासाठी विशेष प्रयत्न करू लागली. उदा. केरळ. परिणामतः उद्योगांच्या बाबतीतील महाराष्ट्राच्या मक्तेदारीला मोठा धक्का बसला आहे. तसेच नंतरच्या काळात महाराष्ट्राच्या राजकीय नेतृत्वाच्या ताठर भूमिके मुळे बरेचसे मोठे प्रदेशी प्रकल्प दुसऱ्या राज्यात गेले. उदा. इंडियन स्कूल ऑफ बिझनेस, जी.ई. इलेक्ट्रॉनिक्स, फोर्ड वगैरे. थोडक्यात, औद्योगिक गुंतवणूक आकर्षित करण्या संदर्भातील राज्यांमधील स्पर्धेकडे महाराष्ट्राला दुर्लक्ष करून चालणार नाही. महाराष्ट्राला उद्योगांची गरज आहे, मात्र उद्योगांना आता महाराष्ट्राची गरज नाही, हे महाराष्ट्राने आता लक्षात घेतले पाहिजे. कारण, उद्योग नाही तर शेती हे महाराष्ट्राला शक्य नाही. महाराष्ट्र शेतीमध्ये उद्योगा सारखी प्रगती करू शकणार नाही. औद्योगिक गुंतवणुक महाराष्ट्रा बाहेर जाणार नाही, याची आता काळजी घेणे आवश्यक आहे.

12.5 राज्याची स्पर्धात्मकता

राज्य अर्थव्यवस्थेचा सर्वेक्षण विचार करून राज्याची स्पर्धात्मकता ठरविण्यात येते. राज्याने साध्य केलेल्या आर्थिक विकासाची पातळी विविध आर्थिक, सामाजिक निर्देशांकांच्या सहाय्याने दर्शविता येते. खुल्या अर्थव्यवस्थेत राज्याच्या सापेक्ष स्पर्धात्मकतेचा उपयोग करून खाजगी क्षेत्र भविष्यातील गुंतवणुकीचे नियोजन करते, म्हणून महाराष्ट्राच्या सापेक्ष स्पर्धात्मकतेचे विश्लेषण करणे आवश्यक ठरते.

नॅशनल प्रॉडक्टिव्हिटी कौन्सिलने देशातील काही प्रमुख राज्यांचे स्पर्धात्मकता निर्देशांक तयार केले. हे निर्देशांक पुढील 11 चलांचा उपयोग करून तयार केले आहेत. (1) परिवहन विषयक पायाभूत सुविधा (2) टेलीफोन उपलब्धता (3) विद्युत निर्मितीची स्थापित क्षमता, (4) व्यापारी बँकांचे वितरण (5) अपेक्षित आयुर्मान (6) साक्षरतेचे प्रमाण (7) दारिद्र्य रेषेखालील लोकसंख्या, (8) बाजाराचे आकारमान, (9) श्रमिक वातावरण, (10) राजकीय स्थैर्य, (11) राज्य शासनाने आकारलेले कर. या 11 चलांपैकी (7) दारिद्र्य रेषेखालील लोकसंख्या (9) श्रमिक वातावरण, (10) राजकीय स्थैर्य, आणि (11) राज्याने अकारलेले कर या चलांचा सर्वेक्षण स्पर्धात्मकता निर्देशांकाशी ऋणात्मक संबंध आहे, तर, इतर सात चलांचा धनात्मक संबंध आहे. स्पर्धात्मकता निर्देशांकांच्या उतरत्या क्रमवारीनुसार देशातील 15 प्रमुख राज्यांमध्ये महाराष्ट्राचा 7वा क्रमांक लागतो (तक्ता क्र. 17). म्हणजेच स्पर्धात्मकता आणि खाजगी औद्योगिक गुंतवणूक आकर्षित करण्याच्या दृष्टीने पंजाब, केरळ, हरियाणा, गुजरात, कर्नाटक आणि तामिळनाडू ही राज्ये महाराष्ट्राच्या पुढे आहेत. स्पर्धात्मकता निर्देशांकांचे विश्लेषण केले असता, (1) परिवहन विषयक पायाभूत सुविधा, (2)

व्यापारी बँकांचे वितरण, (7) दारिद्र्य रेषेखालील लोकसंख्या, (9) श्रमिक वातावरण आणि (11) राज्यशासनाने आकारलेले कर इत्यादी बाबतीत महाराष्ट्राची कामगिरी तुलनात्मक दृष्ट्या कमी दर्जाची दिसते.

राज्यातील या सर्वसामान्य औद्योगिक समस्या शिवाय, इतर काही बाबी देखिल राज्याच्या औद्योगिक वृद्धीवर विपरीत परिणाम करतात. प्रामुख्याने राज्यातील घसरती कायदा व सुव्यवस्था, मुंबईतील वाढते खंडणी प्रकार, प्रशासनातील नोकरशहांचे वाढते प्राबल्य, निर्णय प्रक्रियेतील राजकीय विलंब, ग्रामीण महाराष्ट्राचे आर्थिक मागासलेपण, विजेचे वाढते दर व विजेचा तुटवडा, राज्य शासनाचे वाढते कर, आणि प्रशासकीय व्यवस्थेतील अकार्यक्षमता इत्यादींचा प्रामुख्याने उल्लेख करावा लागेल.

महाराष्ट्र शासनाला करांचे दर वाढविल्याने कर उत्पन्न वाढते असे सतत वाटते, हे मात्र खरे नाही. किंबहुना करांचे दर वाढवल्याने करचुकवेगिरीला अधिक प्रोत्साहन मिळते. परिणामतः कर उत्पन्न हव्या त्या प्रमाणात वाढत तर नाहीच, मात्र त्याचा व्यवसायवर विपरीत परिणाम होतो. उदा. महाराष्ट्र सरकारने मनोरंजनपर कार्यक्रमांवरील करात भरमसाठ वाढ केल्याने अनेक कार्यक्रम महाराष्ट्राबाहेर आंध्रप्रदेश, कर्नाटक, अशा राज्यांमध्ये होऊ लागले आहेत. परिणामतः राज्याला मिळणाऱ्या या करापासूनचे उत्पन्न तर बुडालेच, परंतु अशा कार्यक्रमांशी निगडित असणाऱ्या अनेक व्यावसायिकांच्या उद्योगांवरती त्याचा विपरीत परिणाम झाला. महाराष्ट्रात सध्या हा कर 50 टक्के इतका आहे. आता तर प्रायोजकतेवरच 50 टक्के कर आकारण्यास सुरुवात झाली आहे. याउलट, कर्नाटकात मनोरंजन कर अवघा 10 टक्के, पं. बंगाल

मध्ये 20 टक्के, गोव्यात 15 टक्के, तर आंध्रप्रदेश, तामिळनाडू व गुजरातेत मनोरंजन कार्यक्रमांवर अजिबात कर लावला जात नाही.

13. समारोप

संघटित वस्तु निर्माण क्षेत्राच्या रोजगाराच्या बाबतीत उदारीकरणापूर्वीच्या काळात पंजाब, राजस्थान, हरियाणा, दिल्ली आणि तामिळनाडू यांची कामगिरी इतर राज्यांच्या मानाने सरस आहे. या कालखंडात प. बंगाल, महाराष्ट्र आणि गुजरात या राज्यांच्या वस्तु निर्माण क्षेत्राच्या रोजगारात घट झाली आहे. या क्षेत्राच्या रोजगारात उदारीकरणानंतर मात्र वृद्धी झालेली आहे. विशेषतः कर्नाटक, केरळ, तामिळनाडू, हरियाणा आणि गुजरात या राज्यांमध्ये ही रोजगार वृद्धी तुलनेने अधिक असल्याचे दिसते, याउलट, बिहार आणि दिल्ली या राज्यात या काळात घट झालेली आहे.

वस्तुनिर्माण क्षेत्राच्या वास्तव उत्पादन वृद्धी संदर्भात उ. प्रदेश, राजस्थान, म.प्रदेश आणि आसाम या राज्यांनी सर्वाधिक उत्पादन वृद्धीदर उदारीकरणापूर्वी साध्य केले, तर प.बंगाल, बिहार, केरळ, गुजरात आणि महाराष्ट्र या राज्यांचे उत्पादन वृद्धीदर तुलनेने कमी होते. मात्र उदारीकरणानंतर हरियाणा, गुजरात, कर्नाटक, तामिळनाडू, राजस्थान व महाराष्ट्र या राज्यांत सर्वाधिक उत्पादन वृद्धी झालेली आहे. तर आसाम, बिहार व प. बंगाल या राज्यात उत्पादन वृद्धी अत्यंत कमी दराने झालेली दिसते.

औद्योगिक क्षेत्राच्या आकार मानावरून महाराष्ट्र भारताच्या औद्योगिक अर्थव्यवस्थेतील एक महत्वाचे राज्य आहे. उदारीकरणापूर्वीच्या काळात महाराष्ट्राच्या बहुतेक सर्वच उद्योगात रोजगार घट झालेली आहे. तसेच वास्तविक उत्पादन वृद्धी देखील फार समाधान कारक वाटत नाही. तथापि,

उदारीकरणानंतर महाराष्ट्राच्या संघटित वस्तु निर्माण क्षेत्रातील उद्योगांची कामगिरी उंचावलेली दिसते. अर्थात, वस्तुनिर्माण क्षेत्राच्या वृद्धीदराची तुलना इतर राज्यांच्या वृद्धीदराशी केली असता महाराष्ट्राची औद्योगिक कामगिरी फार समाधानकारक वाटत नाही.

महाराष्ट्राच्या औद्योगिक क्षेत्राला भेडसावणाऱ्या विविध समस्या आहे. त्यापैकी महत्वाच्या म्हणजे औद्योगिक कलह, पायाभूत सुविधांची सापेक्ष कमतरता, राज्याचे औद्योगिक स्थानिकीकरणाचे धोरण, राज्याची स्पर्धात्मकता, राज्याचे सातत्याने वाढणारे दर, राज्याची ढासळती प्रशासकीय सेवा, विजेचे वाढते दर व विजेचा तुटवडा, घसरती कायदा व सुव्यवस्था, मुंबईतील वाढते खंडणी प्रकार, निर्णय प्रक्रियेतील राजकीय विलंब, व्यवस्थेतील अकार्यक्षमता आणि ग्रामीण महाराष्ट्राचे आर्थिक मागासलेपण इत्यादींचा प्रामुख्याने उल्लेख करावा लागेल.

थोडक्यात, औद्योगिक क्षेत्राच्या बाबतीत महाराष्ट्राला तुलनात्मक फायदा आहे. या राज्यातील औद्योगिक विकासाच्या गतीला अधिक चालना देण्यासाठी या तुलनात्मक फायद्याला स्पर्धात्मक फायद्याची जोड देणे आवश्यक आहे. म्हणून स्पर्धात्मक फायदा वाढविण्यासाठी राज्यशासन योग्य धोरणांची दूर दृष्टिने व कार्यक्षमपणे अंमलबजावणी करेल असे वाटते.

संदर्भ सूची

1. Banerji, A. (1975), *Capital Intensity and Productivity in Indian Industry*, MacMillan Co. New Delhi.
2. Boyce, J.K. (1986), 'Kinked Exponential Models for Growth Rate Estimation', *Oxford Bulletin of Economics and Statistics* Vol.48, No.4, pp.385-391.
3. Burange, L.G. (2003), 'Performance of

तक्ता क्र.1

उदारीकरणापूर्वीच्या काळातील राज्यांच्या संघटित वस्तुनिर्माण क्षेत्रातील कामगार संख्येच्या
अभिवृद्धीचा वार्षिक संयुक्त दर (टक्के)

राज्ये	1980-81 ते 1991-92		
	वस्तुनिर्माण क्षेत्र (2-3)	कृषिसंलग्न उद्योग	बिगरकृषि संलग्न उद्योग
1	2	3	4
1. आसाम	0.47*	0.01*	2.89
2. बिहार	0.04*	-4.27	1.15
3. ओरिसा	2.17	1.30	2.69
4. प. बंगाल	-3.00	-3.71	-2.34
5. दिल्ली	2.58	1.82	3.18
6. हरियाणा	2.70	2.33	2.92
7. पंजाब	4.07	4.20	3.90
8. उ.प्रदेश	0.61*	-1.27	3.28
9. आंध्रप्रदेश	2.31	1.38	4.70
10. कर्नाटक	1.08	-0.17*	2.30
11. केरळ	0.48*	-0.36*	2.40
12. तामिळनाडू	2.39	2.16	2.65
13. गुजरात	-0.61*	-3.44	2.81
14. मध्यप्रदेश	1.97	-0.37*	4.15
15. महाराष्ट्र	-0.73	-1.78	0.15*
16. राजस्थान	2.96	2.27	3.57
भारत	0.60	-0.49*	1.77

5% लक्षणीयतेच्या स्तरावर सांख्यिकीय दृष्ट्या अलक्षणीय

MFG (2-3) = Manufacturing Sector = वस्तुनिर्माणक्षेत्र

AGRIND = Agriculture-related industries = कृषि संलग्न उद्योग

NAGRIND = Non-agriculture-related industries = बिगरकृषि संलग्न उद्योग

तक्ता क्र.2

उदारीकरणानंतरच्या काळातील राज्यांच्या संघटित वस्तुनिर्माण क्षेत्रातील कामगार संख्येच्या
अभिवृद्धीचा वार्षिक संयुक्त दर (टक्के)

राज्ये	1991-92 ते 1997-98		
	वस्तुनिर्माण क्षेत्र (2-3)	कृषिसंलग्न उद्योग	बिगरकृषि संलग्न उद्योग
1	2	3	4
1. आसाम	3.33	2.44	5.98
2. बिहार	-2.51	0.77*	-3.27
3. ओरिसा	3.69	3.26	3.91
4. प. बंगाल	2.46	4.63	0.35*
5. दिल्ली	-0.04*	1.15*	-0.98*
6. हरियाणा	5.33	6.03	4.94
7. पंजाब	1.92	0.43*	3.61
8. उ.प्रदेश	1.27*	0.95*	1.36*
9. आंध्रप्रदेश	4.82	4.85	4.65
10. कर्नाटक	7.55	8.67	6.53
11. केरळ	6.56	7.33	4.93
12. तामिळनाडू	5.68	6.80	4.42
13. गुजरात	5.09	2.77	6.54
14. मध्यप्रदेश	3.58	2.37	4.27
15. महाराष्ट्र	4.36	3.29	5.09
16. राजस्थान	4.68	6.44	3.15
भारत	4.15	4.41	3.82

5% लक्षणीयतेच्या स्तरावर सांख्यिकीय दृष्ट्या अलक्षणीय

MFG (2-3) = Manufacturing Sector = वस्तुनिर्माणक्षेत्र

AGRIND = Agriculture-related industries = कृषि संलग्न उद्योग

NAGRIND = Non-agriculture-related industries = बिगरकृषि संलग्न उद्योग

तक्ता क्र.3

उदारीकरणापूर्वीच्या काळातील राज्यांच्या संघटित वस्तुनिर्माण क्षेत्रातील उत्पादनाच्या (रुक्ड) अभिवृद्धीचा वार्षिक संयुक्त दर (स्थिर किंमत, 1981-82 =100)

राज्ये	1980-81 ते 1991-92		
	वस्तुनिर्माण क्षेत्र (2-3)	कृषिसंलग्न उद्योग	बिगरकृषि संलग्न उद्योग
1	2	3	4
1. आसाम	9.84	6.44	17.27
2. बिहार	4.41	3.11	4.53
3. ओरिसा	9.80	6.23	10.53
4. प. बंगाल	1.96	1.03	2.35
5. दिल्ली	9.15	9.98	8.34
6. हरियाणा	9.04	9.74	8.76
7. पंजाब	9.78	9.87	9.72
8. उ.प्रदेश	11.25	9.51	11.25
9. आंध्रप्रदेश	9.61	8.28	10.81
10. कर्नाटक	8.84	8.51	9.07
11. केरळ	5.68	4.93	6.05
12. तामिळनाडू	8.48	8.83	8.22
13. गुजरात	6.78	3.90	8.43
14. मध्यप्रदेश	10.10	11.35	9.44
15. महाराष्ट्र	6.99	5.23	7.68
16. राजस्थान	10.79	11.62	10.04
भारत	7.72	7.27	7.96

MFG (2-3) = Manufacturing Sector = वस्तुनिर्माणक्षेत्र

AGRIND = Agriculture-related industries = कृषि संलग्न उद्योग

NAGRIND = Non-agriculture-related industries = बिगरकृषि संलग्न उद्योग

तक्ता क्र.4

उदारीकरणानंतरच्या काळातील राज्यांच्या संघटित वस्तुनिर्माण क्षेत्रातील उत्पादनाच्या
अभिवृद्धीचा वार्षिक संयुक्त दर (स्थिर किंमत, 1981-82 = 100) (टक्के)

राज्ये	1991-92 ते 1997-98		
	वस्तुनिर्माण क्षेत्र (2-3)	कृषिसंलग्न उद्योग	बिगरकृषि संलग्न उद्योग
1	2	3	4
1. आसाम	-0.16*	1.80*	-3.68*
2. बिहार	2.57	5.92	2.28
3. ओरिसा	3.99	7.18	3.39
4. प. बंगाल	4.76	5.39	4.50
5. दिल्ली	6.50	7.60	5.30
6. हरियाणा	13.94	9.53	15.53
7. पंजाब	5.68	3.68	7.70
8. उ.प्रदेश	7.32	5.90	7.32
9. आंध्रप्रदेश	9.96	8.24	11.16
10. कर्नाटक	12.44	10.01	13.71
11. केरळ	8.98	10.30	8.27
12. तामिळनाडू	11.53	11.22	11.69
13. गुजरात	13.43	7.95	15.79
14. मध्यप्रदेश	10.30	10.55	10.36
15. महाराष्ट्र	10.67	7.67	11.66
16. राजस्थान	10.68	10.04	11.25
भारत	9.90	8.26	10.69

5% लक्षणीयतेच्या स्तरावर सांख्यिकीय दृष्ट्या अलक्षणीय

MFG (2-3) = Manufacturing Sector = वस्तुनिर्माणक्षेत्र

AGRIND = Agriculture-related industries = कृषि संलग्न उद्योग

NAGRIND = Non-agriculture-related industries = बिगरकृषि संलग्न उद्योग

तक्ता क्र.5
औद्योगिक विकासाचा निर्देशांक

राज्ये	1980 च्या दशकाचा मध्य		1990 च्या दशकाचा मध्य	
	निर्देशांक	स्थान	निर्देशांक	स्थिर
1	2	3	4	5
1. आंध्रप्रदेश	10.352	8	9.916	7
2. आसाम	8.182	12	4.908	16
3. बिहार	8.302	11	4.946	15
4. गोवा	17.017	4	12.934	5
5. गुजरात	17.230	3	14.134	2
6. हरियाणा	13.930	6	12.533	6
7. हिमाचलप्रदेश	6.565	16	5.788	13
8. जम्मू काश्मिर	5.358	19	3.805	18
9. कर्नाटक	10.236	9	8.193	9
10. केरळ	8.553	10	9.529	8
11. मध्यप्रदेश	7.666	13	5.861	12
12. महाराष्ट्र	17.744	1	13.048	4
13. मणिपूर	4.889	20	1.900	20
14. मेघालय	3.137	21	1.869	21
15. ओरिसा	5.925	18	4.613	17
16. पंजाब	15.628	5	13.927	3
17. राजस्थान	7.041	15	5.660	14
18. तामिळनाडू	17.632	2	15.512	1
19. त्रिपूरा	6.456	17	2.393	19
20. उ. प्रदेश	7.262	14	6.373	11
21. प. बंगाल	12.315	7	7.345	10
सरासरी	10.068		7.866	
प्रमाण विचलन	4.680		4.644	
विचरण गुणक	46.484		55.227	

स्रोत : खरे, मोना व यादव एच. एस. (2001)

1980 च्या दशकाचा मध्य = 1984-85

1990 च्या दशकाचा मध्य = 1994-95

तक्ता क्र.6
भारताच्या औद्योगिक क्षेत्रातील महाराष्ट्राचा वाटा.

तपशील	1969-70	1975-76	1979-80	1985-86	1990-91	1994-95	1997-98
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)
नोंदणीकृत कारखाने	17.91	17.25	15.57	14.82	14.15	14.44	15.15
उत्पादक भांडवल	17.43	16.64	16.48	19.06	17.13	16.62	18.81
कामगार संख्या	19.10	18.26	17.45	16.06	15.18	14.49	14.77
उत्पादन मूल्य	32.36	24.05	23.70	22.54	20.70	21.13	21.00
निव्वळ विधित मूल्य	26.68	24.60	24.87	25.88	23.30	22.01	21.67

तक्ता क्र.7
महाराष्ट्र राज्य : उत्पन्नाची क्षेत्रवार रचना

(टक्के)

वर्षे	क्षेत्र		
	प्राथमिक	निर्माणक	सेवा
(1)	(2)	(3)	(4)
1960-61	41.6	26.7	31.7
1965-66	32.8	31.5	35.7
1970-71	28.6	34.2	37.2
1975-76	31.7	32.0	36.3
1980-81	28.1	35.1	36.8
1981-82	27.6	33.7	38.7
1982-83	27.2	33.4	39.4
1983-84	28.1	32.6	39.3
1984-85	25.8	33.5	40.7
1985-86	23.9	35.3	40.8
1986-87	21.4	37.1	41.5
1987-88	25.4	33.5	41.1
1988-89	24.7	33.5	41.8
1989-90	24.2	33.7	42.1
1990-91	22.9	33.8	43.3
1991-92	20.1	33.5	46.4
1992-93	22.0	32.5	45.5
1993-94	21.9	32.7	45.4
1994-95	21.2	34.5	44.3
1995-96	21.1	34.4	44.5
1996-97	21.3	33.5	45.2
1997-98	17.5	34.0	48.5
1998-99	18.2	28.7	53.1
1999-00	17.2	30.2	52.6
2000-01	14.5	30.0	55.5

स्रोत : महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी, महाराष्ट्र शासन, विविध अंक

तक्ता क्र.8
महाराष्ट्राच्या उद्योगाची वर्धित मूल्यानुसार संरचना

(टक्के)

वर्षे	ग्राहक वस्तु उद्योग	भांडवली व पुननिर्माण उद्योग
(1)	(2)	(3)
1960	52	48
1980-81	35	65
1989-90	21	79
1991-92	20	80
1992-93	16	84
1993-94	18	82
1994-95	18	82
1995-96	17	83
1996-97	18	82
1997-98	16	84
1998-99	20	80
1999-00	21	79

स्रोत : महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी, महाराष्ट्र शासन, विविध अंक

तक्ता क्र.9

महाराष्ट्राच्या वस्तुनिर्माण क्षेत्रातील कृषिसंलग्न व बिगर-कृषिसंलग्न उद्योगांचा वाटा
(टक्के)

वर्षे	निव्वल वर्धित मूल्य	
	कृषि संलग्न उद्योग	बिगर-कृषि संलग्न उद्योग
(1)	(2)	(3)
1980-81	26.88	73.12
1981-82	29.73	70.27
1982-83	27.05	72.95
1983-84	26.53	73.47
1984-85	27.09	72.91
1985-86	24.32	75.68
1986-87	27.72	72.28
1987-88	24.48	75.52
1988-89	24.87	75.13
1989-90	24.40	75.60
1990-91	24.12	75.88
1991-92	27.25	72.75
1992-93	20.34	79.66
1993-94	21.91	78.09
1994-95	25.08	74.92
1995-96	18.01	81.99
1996-97	24.01	75.99
1997-98	17.88	82.12

तक्ता क्र.10
भारताच्या वस्तुनिर्माण क्षेत्रातील महाराष्ट्राचा वाटा

(टक्के)

वर्षे	रोजगार	उत्पादन मूल्य	निव्वळ वर्धित मूल्य
(1)	(2)	(3)	(4)
1980-81	81.21	23.72	26.32
1981-82	17.57	23.20	25.31
1982-83	16.80	22.15	22.96
1983-84	16.83	22.79	24.17
1984-85	16.73	22.41	23.70
1985-86	16.68	22.51	26.31
1986-87	16.68	22.27	24.90
1987-88	16.11	21.27	22.19
1988-89	16.18	21.94	23.82
1989-90	15.78	21.62	23.19
1990-91	15.79	22.75	23.39
1991-92	15.05	19.70	19.86
1992-93	15.23	21.22	23.87
1993-94	15.64	22.06	25.32
1994-95	15.12	21.36	22.67
1995-96	15.98	22.81	24.59
1996-97	15.42	20.92	21.78
1997-98	15.40	21.25	21.98

तक्ता क्र.11

महाराष्ट्राच्या संघटित वस्तुनिर्माण क्षेत्राचा रोजगारातील उदारीकरणापूर्वीच्या व उदारीकरणानंतरच्या काळातील अभिवृद्धीचा वार्षिक संयुक्त दर (टक्के)

उद्योगाचा सांकेतिक क्रमांक	कामगार		उत्पादन कामगार		बिगर उत्पादन कामगार	
	उदारीकरण पूर्व	उदारीकरण नंतर	उदारीकरण पूर्व	उदारीकरण नंतर	उदारीकरण पूर्व	उदारीकरण नंतर
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)
20-21	(-)0.74*	5.37	(-)0.32*	4.85	(-)1.44*	6.29
22	1.59	3.78	1.91	3.66	(-)1.93	5.15
23	(-)3.36	0.78*	(-)3.31	0.36*	(-)3.63	3.08
24	(-)2.57	0.40*	(-)2.68	0.10*	(-)2.08	1.41*
25	-	-	-	-	-	-
26	1.07*	8.89	0.65*	8.09	2.55	11.39
27	(-)4.93	3.49	(-)5.53	3.78	(-)2.72	2.15*
28	(-)2.73	5.76	(-)3.09	4.89	(-)1.68	7.96
29	7.47	(-)0.70*	7.06	(-)1.94	8.99	3.25*
30	0.25*	4.46	0.21*	4.10	0.31*	4.98
31	1.03	7.27	0.64*	6.93	2.06	8.17
32	0.75	(-)1.94	0.34*	(-)2.82	2.39	0.93*
33	(-)2.00	3.72	(-)2.24	3.18	(-)1.29	5.08
34	(-)1.06	8.48	(-)1.38	7.61	(-)0.04*	10.67
35-36	(-)0.38	4.12	(-)1.10	4.23	1.01	3.87
37	(-)2.90	3.78	(-)3.54	3.63	(-)1.23	4.13
38	1.94	13.15	1.69	12.66	2.67	14.56
39 #	-	-	-	-	-	-
निर्माणी (2-3)	(-)0.73	4.36	(-)0.91	3.88	(-)0.23*	5.61
कृषी संलग्न उद्योग	(-)1.78	3.29	(-)1.73	2.68	(-)1.93	5.45
बिगर कृषी संलग्न उद्योग	0.15*	5.09	(-)0.14*	4.84	0.81	5.61

उदारीकरणापूर्वीचा काळ (उदा.पू) 1980-81 ते 1991-92

उदारीकरणानंतरचा काळ (उदा.पू) 1991-92 ते 1997-98

5 टक्के लक्षणीयतेच्या स्तरावर सांख्यिकीय दृष्ट्या अलक्षणीय

आधार सामग्री 1989-90 पासून उपलब्ध

तक्ता क्र.12

महाराष्ट्राच्या संघटित वस्तुनिर्माण क्षेत्रातील कामगारांच्या उदारीकरणापूर्वीच्या व उदारीकरणानंतरच्या काळातील वास्तविक वेतनाच्या अभिवृद्धीचा वार्षिक संयुक्त दर (स्थिर किंमत 1981-82 =100) (टक्के)

उद्योगाचा सांकेतिक क्रमांक	कामगार		उत्पादन कामगार		बिगर उत्पादन कामगार	
	उदारीकरण पूर्व	उदारीकरण नंतर	उदारीकरण पूर्व	उदारीकरण नंतर	उदारीकरण पूर्व	उदारीकरण नंतर
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)
20-21	7.77	(-)1.43*	8.11	(-)0.31*	7.70	(-)3.13*
22	1.24*	0.79*	1.71	(-)0.07*	2.31*	2.50*
23	3.17	(-)1.50*	3.40	(-)1.85*	2.35	(-)1.07*
24	2.54	(-)1.41*	3.32	(-)2.59	0.52*	1.07*
25	-	-	-	-	-	-
26	3.19	0.22*	3.93	(-)1.21*	1.09	2.02
27	3.06	(-)2.65	3.05	(-)2.31	1.94	(-)2.27*
28	3.24	2.48	3.23	0.92*	2.82	4.31
29	7.54	(-)7.48	8.28	(-)8.87	5.88	(-)6.81
30	3.49	(-)1.32	5.00	(-)2.59	2.02	(-)0.18
31	2.88	(-)0.14	4.11	(-)1.03*	0.66*	0.84*
32	3.65	3.59	4.47	2.47	1.30*	3.80
33	2.49	(-)0.23	3.00	(-)2.03	1.35	1.97
34	2.33	0.05*	3.16	(-)1.33*	0.44*	1.62*
35-36	4.58	(-)0.15*	5.72	(-)0.98*	2.68	0.96
37	5.25	2.52	6.06	1.95	3.27	3.31
38	1.44	1.92*	2.33	0.35*	(-)0.44*	4.26
39 #	-	-	-	-	-	-
निर्माणी (2-3)	3.89	0.13*	4.47	(-)0.51*	2.76	0.63*
कृषीसंलग्न उद्योग	3.63	(-)0.63*	3.58	(-)1.16*	3.81	(-)0.39*
बिगर कृषी संलग्न उद्योग	3.60	0.11*	4.65	(-)0.64*	1.95	0.97*

उदारीकरणापूर्वीचा काळ (उदा.पू) 1980-81 ते 1991-92
 उदारीकरणानंतरचा काळ (उदा.पू) 1991-92 ते 1997-98
 5 टक्के लक्षणीयतेच्या स्तरावर सांख्यिकीय दृष्ट्या अलक्षणीय
 # आधार सामग्री 1989-90 पासून उपलब्ध

तक्ता क्र.13

महाराष्ट्राच्या संघटीत वस्तुनिर्माण क्षेत्रातील उत्पादन व एकूण स्थिर भांडवलाच्या उदारीकरणापूर्वीच्या व उदारीकरणानंतरच्या काळातील अभिवृद्धीचा संयुक्त दर (स्थिर किंमत, 1981-82 =100) (टक्के)

उद्योगाचा सांकेतिक क्रमांक	कामगार		उत्पादन कामगार	
	उदारीकरण पूर्व	उदारीकरण नंतर	उदारीकरण पूर्व	उदारीकरण नंतर
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
20-21	7.22	8.28	5.96	10.11
22	3.40	8.04	9.02	17.88
23	2.05	1.67*	3.36	10.22
24	3.76	6.96	5.89	21.05
25	-	-	-	-
26	12.34	9.90	8.70	(-)0.18*
27	(-)2.83*	4.27*	5.05	18.40
28	2.81*	12.18*	7.80	10.68
29	11.65	6.19*	13.79	14.52
30	7.94	13.12	8.96	5.48
31	9.25	4.54*	11.36	12.15
32	9.80	2.15*	22.09	19.84
33	6.26	8.73	14.40	6.25
34	2.25	15.50	7.15	13.60
35-36	6.77	11.49	7.38	20.30
37	6.20	15.55	5.30	11.45
38	15.66	27.74	3.97	25.08
39 #	-	-	-	-
निर्माणी (2-3)	6.99	10.67	8.62	13.65
कृषीसंलग्न उद्योग	5.23	7.67	5.67	13.70
बिगर कृषी संलग्न उद्योग	7.67	11.66	9.73	13.60

टीप : उदारीकरणापूर्वीचा काळ (उदा.पू) 1980-81 ते 1991-92

उदारीकरणानंतरचा काळ (उदा.पू) 1991-92 ते 1997-98

5 टक्के लक्षणीयतेच्या स्तरावर सांख्यिकीय दृष्ट्या अलक्षणीय

आधार सामग्री 1989-90 पासून उपलब्ध

तक्ता क्र.14

महाराष्ट्राच्या संघटित वस्तुनिर्माण क्षेत्राच्या एकूण घटक उत्पादकतेच्या अभिवृद्धीचा संयुक्त दर
उदारीकरणापूर्वी व उदारीकरणानंतर (टक्के)

उद्योगाचा सांकेतिक क्रमांक	1980-81 ते 1991-92	1991-92 ते 1997-98
1	2	3
20-21	6.63	0.45*
22	0.10*	(-)4.52
23	0.03*	2.65*
24	1.44*	(-)9.02
25	-	-
26	9.39	(-)8.51
27	(-)1.31*	8.49*
28	1.27*	(-)0.93*
29	10.39	(-)11.17
30	1.04*	2.94*
31	4.53*	(-)13.30
32	(-)4.16*	(-)5.10*
33	(-)5.36*	9.08*
34	(-)0.24*	(-)3.51*
35-36	2.58	(-)1.08*
37	3.21	3.54
38	4.43	(-)1.10*
39 #	-	-
निर्माणी (2-3)	1.79	(-)1.29*
कृषीसंलग्न	3.08*	(-)3.39*
बिगर कृषीसंलग्न	1.03*	(-)0.74*

5 टक्के लक्षणीयतेच्या स्तरावर सांख्यिकीय दृष्ट्या अलक्षणीय

आधार सामग्री 1989-90 पासून उपलब्ध

तक्ता क्र.15
महाराष्ट्राच्या संघटित वस्तुनिर्माण क्षेत्रातील उद्योगांचे स्थानिक गुणक

उद्योगाचा सांकेतिक क्रमांक	1980-81	1991-92	1997-98
(1)	(2)	(3)	(4)
20-21	0.63	0.81	0.73
22	0.87	0.80	0.90
23	1.25	1.25	1.19
24	1.68	1.15	1.03
25	0.00	0.00	0.00
26	1.31	0.90	0.51
27	0.48	0.35	0.36
28	1.01	0.98	1.08
29	0.17	0.21	0.27
30	1.48	1.40*	1.31
31	1.35	1.24	1.27
32	0.60	0.56	0.52
33	0.69	0.66	0.67
34	1.62	1.30	1.71
35-36	1.31	1.25	1.43
37	1.17	1.13	1.16
38	1.61	1.74	1.91
39 #	-	1.63	1.11
कृषीसंलग्न	0.88	0.88	0.82
बिगर कृषीसंलग्न	1.14	1.11	1.17

आधार सामग्री 1989-90 पासून उपलब्ध

तक्ता क्र.16
महाराष्ट्रातील औद्योगिक विवाद

वर्ष	संप व टाळेबंदीची संख्या	बाधित कामगार	वाया गेलेले श्रम दिन
(1)	(2)	(3)	(4)
1961	274	83400	575600
1966	781	514400	3541900
1971	690	450700	2052500
1976	337	151900	421000
1981	636	200700	9505400
1986	300	83100	5297800
1990	193	60100	4008900
1991	217	59400	4649300
1993	194	83600	3956300
1994	156	89200	3686400
1995	131	39800	3339000
1996	112	36600	4736000
1997	101	171500	3402800
1998	82	35600	5391500
1999	63	22900	4909500
2000	85	51000	4604200

स्रोत : महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी, महाराष्ट्र शासन विविध अंक

तक्ता क्र.17
भारताच्या विविध राज्यांच्या स्पर्धात्मकतेचा स्तर

अ. क्रमांक	राज्ये	राज्य स्पर्धात्मकता निर्देशांक
(1)	(2)	(3)
1	पंजाब	82.80
2	केरळ	67.71
3	हरीयाणा	63.25
4	गुजरात	60.63
5	कर्नाटक	56.19
6	तामिळनाडू	49.10
7	महाराष्ट्र	48.77
8	आंध्रप्रदेश	46.69
9	ओरिसा	46.61
10	आसाम	46.41
11	राजस्थान	39.80
12	मध्यप्रदेश	36.80
13	प. बंगाल	34.18
14	उत्तरप्रदेश	25.27
15	बिहार	22.36

स्रोत : नॅशनल प्रॉडक्टिव्हिटी कौन्सिल, रिसर्च डिव्हिजन (1994)

Maharashtra's Manufacturing Sector, Working Paper No., UDE(CAS)5(5) 2003, Department of Economics, University of Mumbai, Mumbai.

4. Burange, L.G. (2002), *Growth of Employment and Output of Organised Manufacturing Sector in India : An Interstate Analysis*, Working Paper, No. UDE(CAS)3(3)/2002, Department of Economics, University of Mumbai, Mumbai.

5. Burange, L.G. (2001), 'Liberalisation and Employment in the Organised Manufacturing Sector in India : An Inter-regional Analysis', *Journal of Indian School of Political Economy*, Vol.13, No.3, July-September, pp. 471-482.

6. Burange, L. G. (2000), 'Growth and Structure of Manufacturing of Textile Products in India : An Analysis of Four Major Industrial states', *Review of Development and Change*, Vol.5 No.1 January- June, pp. 81-98.

7. Burange, : L.G. (1999), 'Industrial Growth and Structure' : Manufacturing Sector in Maharashtra', *Economic and Political Weekly*, Vol.34, No.9, February 27, pp.M-39-M-48.

8. Desai, B.M., V.K. Gupta, and N.V. Namboodiri (1991), *Food Processing Industries Development and Financial Performance*, Oxford and IBH Publishing Co. New Delhi.

9. Florence, P. Sargent (1948), *Investment, Size and Location of the Plant*, Cambridge University Press, Cambridge.

10. Goldar, Bishwanath N. (2000), 'Employment Growth in Organised Manufacturing in India', *Economic and Political Weekly*, Vol.35, No.14, April 1-7, pp 1191-1195.

11. Goldar, B.N. (1986), *Productivity Growth in Indian Industry*, Allied Publishers, New Delhi.

12. Goldar, Bishwanath N. and Anita Kumari, (2002), *Import Liberalisation and Productivity Growth in Indian Manufacturing Industries in the 1990s*, Working Paper Number E/219/2002, Institute of Economic Growth, Delhi.

13. Goldar, Bishwanath N. and Vijay Seth (1989), 'Spatial Variations in the Rate of Industrial Growth in India', *Economic and Political Weekly*, Vol.24, No.22, June 3, pp.1237-40.

14. Government of India (1999), *Annual Survey of Industries 1997-98, Revised Results for Factory Sector*, Central Statistical Organisation, Department of Statistics, Ministry of Planning and programme Implementation, Calcutta. (Issues for 1995-96 to 1997-98).

17. Government of India (1999), *Index Numbers of Wholesale Prices in India: Base 1981-82*, Monthly Bulletin, Ministry of Commerce and Industry. Udyog Bhavan New Delhi, (Various Issue).

18. Government of India (1997), *Annual Survey of Industries 1994-95: Summery Results for Factory Sector*, Central Statistical Organisation, Department of Statistics, Ministry of Planning & Programme Implementation, New Delhi, (Various Issue for 1980-91 to 1994-95).

19. Government of Maharashtra, (2002), *Economic Survey of Maharashtra 2001-2002*, Directorate of Economics & Statistics, Planning Department, Mumbai, (Various Issues).

20. Hashim, B.R. and Dadi M.M. (1973), *Capital-Output Relation in Indian manufacturing (1946-64)*, M.S. University of Baroda, Baroda.

21. Khare M. and Yadav (2001), 'Regional Patter of Industrial Development In India', *Indian Journal of Regional Science*, Vol.33, No.2, pp. 18-31

22. Kumar Sunil (2001), *Productivity and Factor Substitution: Theory and Analysis*, Deep and Deep Publicatio Pvt. Ltd., New Delhi.

23. National Productivity Council, Research Division (1994), 'Competitiveness Ranking of Indian States', *Productivity*, Vol.35, No.2, pp 366-68.

24. Small Industries Development Bank of India (2002), *SIDBI Report on Small Scale Industries Sector 2001*, Small Industries Development Bank, Lucknow.

परिशिष्ट -1

उद्योगाचा सांकेतिक क्रमांक	उद्योगांचे वर्णन	
तक्ता क्र. A 1:	दोन अंकी उद्योगाचे राष्ट्रीय औद्योगिक वर्गीकरण.	29.
20-21	खाद्य उत्पादने	30.
22	पेये, तंबाखू व संबधित उत्पादने	31.
23	सुती वस्त्रोद्योग	32.
24	लेकर, रेशीम व मनुष्यनिर्मित धागा वस्त्र	33.
25	ताग व इतर वनस्पतीजन्य धागावस्त्र (कापूस सोडून)	34.
26	कापडाची उत्पादने (परिधान करण्याची वस्त्रे धरून)	35-36
27	लाकूड, लाकडाची उत्पादने आणि फर्निचर इत्यादी.	37
28.	कागद आणि कागदाची	38
		39
		2-3

उत्पादने व मुद्रण प्रकाशन.
चामडे आणि चामड्याची उत्पादने
रसायने व रासायनिक उत्पादन (पेट्रोलियम व कोळसा यांची उत्पादने सोडून)
खर, प्लॅस्टिक, पेट्रोलियम व कोळसा यांची उत्पादने.
अधातू खनिज उत्पादने
मूलभूत धातू व मिश्र धातू उद्योग
धातूची उत्पादने व सुटे भाग (यंत्रे व यंत्र सामग्री सोडून)
यंत्रे व यंत्र सामग्री (परिवहन सामग्री सोडून)
परिवहन सामग्री व सुटे भाग
इतर वस्तुनिर्माण उद्योग
भांडवली वस्तु दुरुस्ती उद्योग
वस्तुनिर्माण उद्योग

मराठी अर्थशास्त्र परिषद

प्रकाशन पाचवे व सहावे

मूल्य व वितरण(भाग 1 आणि 2) लेखक :ग. प्र. पिंपरकर

बी.ए. आणि एम.ए. च्या अभ्यासक्रमासाठी उपयुक्त ग्रंथ

या ग्रंथाचे भाग 1 आणि 2 स्वतंत्रपणे आता विद्यार्थी व अध्यापकांना पुनर्मुद्रित स्वरूपात उपलब्ध झाले आहेत.

प्रत्येक भागाची किंमत रु. 200/- आहे. पाच वा अधिक प्रती घेणाऱ्यांना विशेष सूट मिळेल.

पुस्तकाच्या प्रतीसाठी वितरकांकडे मागणी करावी. कार्यवाहांकडेही मिळेल .

वितरक : अजमोल प्रकाशन. अप्पा बळवंत चौक, पुणे 43 002

राज्यांचा राजकोषीय व्यवहार

● सी. पं. खेर

अर्थशास्त्राचे अभ्यासक

आर्थिक अरिष्टातून मार्ग काढण्यासाठी केंद्र सरकारने 1991 पासून अंगिकारिलेल्या आर्थिक सुधारणा, 1996-97 पासून रेंगाळण्याचे एक प्रमुख कारण असे दिसते की भारतीय संघराज्यातील घटक राज्यांनी मनापासून त्यांचा पाठपुरावा केला नाही. केंद्रात वारंवार होणारे सत्ताबदल, सुधारणांना रोखणारे सरकारातील घटकपक्ष, समाजाचे नव्हे तर फक्त स्वतःच्या हिताकडे लक्ष देणारी नोकरशाही आणि कामगारवर्गाचा विरोध ही कारणे आहेतच, पण राज्यांची उदासीनताही त्याला कारणीभूत आहे हे दृष्टिआड करून चालणार नाही. आर्थिक सुधारणांचा स्वीकार करणे राज्यांना अपरिहार्य आहे का व त्या कोणत्या क्षेत्रात होणे जरूरीचे आहे हे पाहण्याचा या लेखाचा प्रयत्न आहे. त्यासाठी राज्यांच्या राजकोषीय व्यवहारांची स्थूल चिकित्सा करावयास हवी व त्यांचे स्वरूप आधी जाणून घ्यावयास हवे.

2. राजकोषीय तूट

राजकोषीय व्यवहार-समग्र जमा आणि समग्र विनियोग-दृढ पायावर उभे आहेत की नाहीत हे

जाणण्याचा, अलिकडे उपयोगात असलेला, स्थूल निकष म्हणजे राजकोषीय तूट व स्थूल राष्ट्रीय उत्पादन यांचे प्रमाण व त्यातील कालानुसार बदल हा आहे. राजकोषीय तूटीवर सारे लक्ष केंद्रित झालेले आहे.

राजकोषीय तूटीचे समीकरण पुढील प्रमाणे मांडता येईल :

स्थूल राजकोषीय तूट = महसुली विनियोग + भांडवली खर्च (गुंतवणूक) + निव्वळ कर्जे (वितरण)
(-) महसुली जमा (-) कर्जविरहित भांडवली जमा.

याचा अर्थ महसुली आधिक्यातून (महसुली जमेतून विनियोग वगळता) भांडवली खर्च (गुंतवणूक) भागवावयास हवा. महसूल (करातून) इतका उभा करावयास हवा, की त्यातूनच गुंतवणूक व्हावी. राजकोषीय तूट ही पाश्चात्य संकल्पना आहे. ती विकसित देशांना लागू होऊ शकेल. विकसित देशातून आधुनिक आर्थिक यंत्रणा उभी करण्यास, चालविण्यास खासगी क्षेत्र प्रामुख्याने पुढे येत राहिले आहे. किंबहुना उद्योग-व्यापार क्षेत्र हे सरकारचे क्षेत्र नव्हे, सरकारने त्यात ढवळाढवळ करता कामा नये

असा तिथला निर्धार आहे. गेल्या दोनएकशे वर्षांतिलआर्थिक अभिवृद्धीचा तो परिपाक आहे.

विकसनशील देशांना हा निकष लावणे अयोग्य आहे. विकसनशील देशात उद्योजकांचा अभाव आहे. उद्योग उभे करण्यास, रस्ते, पाटबंधारे बांधण्यास, वीजनिर्मिती करण्यास तसेच आधारभूत संरचना निर्माण करण्यास खाजगी क्षेत्र, त्यात येणाऱ्या जोखमीमुळे आणि पैशाच्या अभावामुळे, धजावलेला नाही; धजावत नाही. त्यासाठी सरकारलाच पुढे यावे लागले आहे; लागत आहे. कररूपाने येणारा पैसा कमी पडत राहिल्याने स्वदेशात, परदेशात कर्जे उभारणे अपरिहार्य ठरले आहे. तेव्हा कर्जे न उभारता महसुली जमेतून सगळी विकासाकामे हाती घेणे विकसनशील देशांना शक्य झालेले नाही.

विकसनशील देशात महसुली खर्च महसुल जमेतून भागवावा असे म्हणणे योग्य ठरते. म्हणजे नेहमीच्या महसुली विनियोगास कर्जे काढावी लागू नयेत. 'ऋणकृत्त्वा घृतं पिबेत्' अशी संज्ञांमी वृत्ती सरकारची असता कामा नये. महसुली विनियोगातून महसुली जमा वगळता येते ती महसुली तूट होय. अशी महसुली तूट राखणे हे सरकारच्या चांगल्या प्रशासनाचे लक्षण नव्हे. विकास कार्यासाठी कर्जे काढणे आवश्यक बनते. या कर्जातून उभी केलेली कामे विनाविलंब पूर्ण करावीत, त्या पैशाचा गैरवापर होणार नाही हे जागरूकतेने पहावे आणि या कामांचा ज्याना प्रत्यक्ष उपयोग होतो, जे त्यांचा प्रत्यक्ष वापर करतात, त्यांच्याकडून या कामांच्या देखभालीचा, कर्जावर द्याव्या लागणाऱ्या व्याजाचा, झीजतुटीचा खर्च भरून काढावयास हवा. अशी माफक अपेक्षा बाळगावयास हवी.

तेव्हा विकसनशील देशांतून राजकोषीय तुटीची नव्हे तर महसुली तूट येणार नाही हे सरकारने प्रथम पहावयास हवे.

राजकोषीय तुटीची संकल्पना भारतात वापरण्यात येते. ती आंतरराष्ट्रीय तुलना करण्यात सोपे जावे म्हणून असावी. त्यावरच सगळा भर देणे बरोबर वाटत नाही.

सगळ्या राज्यांची मिळून महसुली तसेच राजकोषीय तूट सतत वाढताना दिसत आहे. 1980-81 मधील 1486 कोटी रु. महसुली जमेवरून 2002-03 या साली 48223 कोटी रु. महसुली तूट येईल असा अंदाज आहे. या सालांची राजकोषीय तूट अनुक्रमे 3713 कोटी व 102847 कोटी रुपये राहिली.¹

राज्यांच्या स्थूल राष्ट्रीय उत्पादिताशी स्थूल राजकोषीय तुटीचे प्रमाण पाहता कर्नाटकाचे 1990-91 मधील 2.7 टक्क्यावरून 1999-2000 ते 5.00 टक्के, महाराष्ट्राचे अनुक्रमे 2.8 टक्क्यावरून 5.5 टक्के, एवढे वाढले आहे.² महसुली तूट नाहीशी करणे आणि स्थूल राजकोषीय तूट आटोक्यात राखणे अत्यंत गरजेचे झाले आहे.

3. तुटीचा अर्थसंकल्प

भाषावार प्रांतरचनेपूर्वी राज्ये तुटीचा अर्थसंकल्प करू शकतात यावर कुणाचा विश्वास नव्हता. किंबहुना आपला प्रांत व त्यात यावयाचे नवे प्रदेश, वित्तीय बाबतीत कसे स्वावलंबी आहेत हे दाखविण्याची भाषिक पुढाऱ्यांची अहमहमिका लागली होती. अर्थात वित्तीय आकडे, शेतसारा व अन्य महसूल व प्रशासनावरील त्यावेळचा तिथला खर्च एवढ्यापुरते मर्यादित होते. (जिल्हानिहाय हे आकडे उपलब्ध होते) नव्या प्रांताचा, नव्या राज्याचा विकास करावयाचा, त्याचा खर्च कसा भागवावयाचा याची कुणीच कल्पना केलेली नव्हती. एकभाषिक लोक विकासासाठी (आपोआप) झटतील असे त्यावेळेचे स्वप्नरंजन होते.

नव्या राज्यानी संवैधानिक तरतूद करून 'अर्थोपाय अग्रिमाची (वेज अँड मीन्स अँडव्हान्सीस) सोय उभी केली. ही अग्रिमे तात्पुरती व विनाविलंब मिटवावयाची असतात. पण राज्ये ती प्रलंबित ठेवीत आणि केंद्र सरकारकडे ती मिटविण्यास कर्जे मिळावीत म्हणून तकादा लावीत. केंद्र आणि राज्यातून एकाच पक्षाची सरकारे असल्याने याबाबतीत फारशी अडचण आली नाही. केंद्र सरकारकडे नोटा छापण्याचा एकमेव अधिकार असल्याने ही कर्जे देणे केंद्र सरकारला मुळीच अवघड नाही. अशी राज्यांना खात्री होती. उलट केंद्र व राज्यातून जेव्हा विभिन्न पक्षाची सरकारे आली तेव्हा, केंद्र-राज्य वित्तीय संबंधांच्या विचारात, केंद्राच्या या नोटा छापण्याच्या अधिकारात आपल्यालाही वाटा मिळावा अशी मागणी, विशेषतः तामिळनाडूने केलेली होती.

'अर्थोपाय' अग्रिमातून उचल करणे व तो मिटविण्यासाठी कर्जे देण्यास केंद्राला भाग पाडणे व केंद्राने पैसा निर्माण करून ती देणे असा राज्यांच्या तुटीच्या अर्थसंकल्पाचा प्रच्छन्न व्यवहार होता. विकास व प्रशासन यावरचा सतत वाढणारा विनियोग (भाववृद्धीने तो ढकलला जात होता) होत राहून आता सर्रास तुटीचा अर्थसंकल्प तयार करण्याकडे राज्ये झुकली आहे.

तूट दाखविणे ही आता राज्यांची युक्तीच ठरली आहे. वित्त आयोगाचे कार्य, हे केंद्र सरकारच्या कोषातून राज्यांना वित्ताचे हस्तांतरण करून तूट भरून काढण्याचे आहे अशी राज्यांची समजूत झालेली असावी. तेव्हा तुटीचा अर्थसंकल्प करणे त्यांना आवश्यक वाटत असावे. अर्थात वित्त आयोगही काही एवढे दूधखुळे नाही. राज्यांनी सादर केलेल्या अपेक्षित अंदाजी जमा-खर्चाची छाननी वित्तआयोग करते. आणि एका समान निकषांवर महसुली जमा किती होऊ शकेल, त्यांना विनियोग किती करावा

लागेल याचे स्वतःचे अंदाज बांधून राज्यांच्या तूट वा आधिक्याचे अंदाज बांधित असते. पण तुटीचे अंदाजपत्रक मांडणे याचा अर्थ विकासकार्यावर आपण विनियोग वाढवीत आहो, कर न वाढवून करदात्यांना खूष करण्याचा व अर्थसाहाय्य देऊन किंवा त्यात कपात न करून मतदारांची नाराजी ढाळण्याच्या प्रयत्नात राज्ये राहिली आहेत. तूट ही अपरिहार्य आणि आवश्यक आहे अशी राज्यांची मानसिकता झालेली आहे. या मानसिकतेत राज्यांची वित्तीय व्यवस्थापनातील ढिलाई (व राजकीय निर्धाराचा अभाव) व्यक्त होताना दिसते. ती नियंत्रक आणि महालेखा परीक्षकांच्या अविरत टीकेचे लक्ष्य झाली आहे, हे पुढे ओघाने येईल.

वाढत्या व विस्तारित विकासपायी कर्जे उभारणे अपरिहार्य असेल तर निदान महसुली तूट येणार नाही, उलट महसुली आधिक्य वाढेल यासाठी राज्यांनी प्रयत्न करायला हवा. भारताने स्वीकारलेल्या संघ राज्यात्मक संविधानात केंद्र व राज्यांचे वित्तीय सहकार्य अनुस्युत आहे. घटक राज्यांच्या वित्तीय व्यवहारावर परिणाम करणारे निर्णय केंद्राने एकतर्फी घेता कामा नयेत. याचे अलिकडचे उदाहरण म्हणजे पाचव्या वेतन आयोगाच्या शिफारशी राज्यांवर होणाऱ्या परिणामांची दखल न घेता केंद्राने स्वीकारल्या आहे. केंद्रीय कर्मचाऱ्यांना पगारवाढ सुचविताना, पाच लाख अतिरिक्त पदे नष्ट करावीत अशी शिफारस वेतन आयोगाने केलेली होती. केंद्रीय कर्मचाऱ्यांची पगारवाढ झाल्याने राज्यांतील सरकारी कर्मचाऱ्यांनी वेतन वाढीची मागणी धसास लावली. त्यामुळे राज्यांचा प्रशासनावरील खर्च व वित्तीय तूट वाढली. तेव्हा राज्यांची तूट होऊनये या साठी केंद्र सरकारचे सहकार्य व उभयपक्षी विचारविनिमय जरीचा ठरतो हे ध्यानात बाळगायला हवे. तूट निर्माण करणे हे आपले कर्तव्य, चांगले लक्षण व अधिकार आहे ही राज्यांची

मानसिकता आधी नाहीशी व्हायला हवी.

4. राज्यांची कर्जे व परिहार

राज्यांचा महसुली विनियोग 1997-98 ते 2002-03 च्या सरासरीत महसुली प्राप्तीच्या 119.60% आहे. यातील प्रशासन आणि कर्जावरील (स्वतः उभारलेल्या) व्याज यावरील खर्च सहसा कमी न होणारे असून महसुली जमेच्या सरासरीने 40 टक्के त्याचे प्रमाण आहे. उरलेल्या 60 टक्के महसुलातून एकूण विनियोगातील 73 टक्के भाग भरून निघतो. 8 टक्के भाग हा केंद्राकडून कर्जे (अल्प बचतीला वाटा धरून) घेऊन 2 टक्के स्वतःची बाजारात कर्जे उभारून तर उरलेल्या 17 टक्क्यासाठी निधींचा व ठेवींचा उपयोग करून खर्च केला. निधीमध्ये भविष्य निर्वाह निधीचा समावेश आहे व समग्र विनियोगाचा 6.4 टक्के त्याचे प्रमाण आहे. विनियोगासाठी अशा निधींचा उपयोग करावा की नाही, असा प्रश्न उपस्थित होऊ शकतो. बँकिंग तत्वानुसार सरकारे ही या निधींचा उपयोग खर्च चालविण्यास करीत आलेली आहेत.

अल्पबचत योजनेखाली राज्ये जी बचत गोळा करतात त्यातील प्रथम 66 टक्के नंतर 75 टक्के व 15 जानेवारी 2000 पासून 80 टक्के भाग राज्यांना केंद्राकडून कर्ज म्हणून दिले जात असे.³ ही कर्जे केंद्रीय कर्जात समाविष्ट केलेली असत. 1999-2000 पासून या हिशेब पद्धतीत बदल करण्यात आला. या बचतीपायी केंद्रसरकार "राष्ट्रीय अल्पबचत निधीस" खास रोखे देते. या रोख्यांतील राज्यांचा हिस्सा राज्यांच्या (स्वतःच्या) अंतर्गत कर्जाखाली दाखवावयाचा आहे. तसा तो रिझर्व्ह बँकेने मांडलेल्या हिशेबात दाखविलेला आहे. परंतु तक्ता क्र. 4 मध्ये 1997-98 पासूनचे राज्य सरकारांचे हिशेब मांडताना सुसूत्रतेसाठी निधी, ठेवी इत्यादीसह राष्ट्रीय अल्पबचत योजनेतील राज्यांचा वाटा दाखविलेला आहे.

अल्पबचत योजनेखालील राज्यांचा वाटा केंद्र कर्ज म्हणून देत असल्याने त्यावर व केंद्राने दिलेल्या कर्जावर राज्यांना व्याज द्यावे लागते. या व्याजाचे प्रमाण सरासरीने या स्थूल कर्जांच्या 44.3 टक्के येते. शिवाय कर्ज फेडीचा हप्ता वेगळा. त्याचे स्थूल कर्जांशी प्रमाण सरासरी 17.8% येते. म्हणजे अल्पबचत योजनेखालील राज्यांचा वाटा व केंद्राची कर्जे यातून 62.1 टक्के केंद्र परत काढून घेते व उरलेल्या 38 टक्क्यांचा राज्यांना विकासार्थ विनियोगास फारसा उपयोग होत नाही. एकूण विनियोगात त्याचे केवळ 8 टक्के प्रमाण आहे (तक्ता क्र. 5 पाहा)

कर्जे, ठेवी, निधी, अर्थोपाय अग्रिमे धरून एकंदर देयके होतात. अकराव्या वित्त आयोगानुसार, केंद्र आणि राज्यांचे मिळून एकंदर देयकाचे स्थूल राष्ट्रीय उत्पादनाशी 65.62 टक्के प्रमाण होते.⁴ ते 2005 पर्यंत 55 टक्क्यावर आणावे असे वित्तआयोगाने सुचविले आहे.⁵ या 65.62 टक्क्यात केंद्राचा भाग 41.10 टक्के तर केंद्राने राज्यांना दिलेली कर्जे धरून राज्यांचा भाग 24.52 टक्के येतो. आता एकंदर देयकांचे स्थूल राष्ट्रीय उत्पादिताशी 55 टक्के प्रमाण राखावयाचे तर राज्यांना एकूण देयकाचे प्रमाण 20 टक्क्यांवर आणावयास हवे. याचा अर्थ राज्यांनी कर्जावर अधिक भर न देता महसूल वाढविण्याचा प्रयत्न करावयास हवा.

अकराव्या वित्तआयोगानुसार राज्यांची केंद्राकडून घेतलेली कर्जे 1999 अखेर 199007 कोटी रुपयांची होती. यापैकी राज्यांना 2000 ते 2005 या काळात 5,13,669 कोटी रुपये परत हप्त्याने फेडायचे होते. हा बोजा फार पडतो तेव्हा त्यात परिहार मिळावा अशी राज्ये सतत मागणी करीत आलेली आहेत व वित्तआयोगानी विचारपूर्वक परिहार दिलेला आहे.⁶

राज्यांना केंद्रीय कर्जात घाव्याचा परिहार (1) कर्जे किंवा कर्जाच्या हप्त्यांची सूट (2) कर्ज फेडीची पुनर्रचना (3) पूर्वीच्या कर्जाचे एकत्रीकरण व त्यावर कमी दराने व्याज आकारणी अशा रीतीने देता येतो. परंतु यात राज्यांच्या महसूल वाढविण्याच्या प्रयत्नाना काही स्थान नाही. कर्जाची सूट वा परिहार जर राज्यांच्या महसूल वाढविण्याच्या प्रयत्नाशी जोडला गेल्यास राज्यांना महसुलाचे प्रमाण वाढविण्याची उमेद राहिल.

राज्यांना केंद्र जी कर्जे देते त्यात नियोजित विकासासाठी व्हाव्याचा विनियोग भरून निघावा अशी दृष्टि आहे. पण राज्ये (अ) ही कर्जे आपला नित्य महसुली खर्च भागविण्यासाठी वळवितात; (ब) अनुत्पादक प्रकल्पावर खर्च करतात; (क) आपल्या आधीच्या (जुन्या) उद्योगांच्या पुनर्रचनेसाठी वापरतात. वास्तविक वाढता महसुली खर्च भागविण्यास वाढता महसूल मिळविण्याचा प्रयत्न करायला हवा. प्रकल्पापासून परतवा कसा मिळेल याचा विचार करायला हवा. आणि उद्योगांच्या पुनर्रचनेसाठी घसारा निधी उभा करावयास हवा. अशा निधीचा पुनर्रचनेसाठीच वापर केला जाईल अशी व्यवस्था करायला हवी. हे न केल्याने, केंद्राद्वारे ज्या नियोजित आर्थिक विकासाच्या उद्देशाने कर्जे दिली जातात तो उद्देश विफल होतो आणि कर्जाचा डोंगर उंचावत राहतो. अशा तऱ्हेचा मोह कमी व्हावा म्हणून महसूल वाढविण्याच्या राज्यांच्या प्रयत्नांची कर्जपरिहाराशी जोडणी करावी व या लाभापायी तरी राज्यांनी महसूल वाढविण्याच्या प्रयत्नाकडे वळावे, असा विचार दहाव्या वित्त आयोगापासून सुरु झाला. त्याकरिता त्यांनी एक सूत्र मांडले. अकराव्या वित्त आयोगाने यात आणखी सुधारणा केली. हे सूत्र असे: $R = S (r - r^*)$ (दहाव्या वित्त आयोगाने दुप्पट केले त्याऐवजी अकराव्या वित्तआयोगाने पाचपट धरले)

चालू अंदाजपत्रकातून दोन वर्षांपूर्वीचे प्रत्यक्ष आकडे मिळतात. (उ. 2002-03 च्या अंदाजपत्रकात 2000-01 चे प्रत्यक्षाचे आकडे) प्रत्यक्ष जमेशी (यात तूट भरून काढण्यासाठी दिलेले अनुदान वगळून) प्रत्यक्ष महसुली विनियोगाशी प्रमाण.

r^* सध्या उपलब्ध प्रत्यक्ष जमाखर्चाच्या सालाआधीच्या तीन वर्षांच्या जमाखर्चाच्या सरासरीचे प्रमाण. या दोन्हीतील फरकाच्या पाचपट प्रमाणात कर्ज परिहार हा फरक समजा 2.5 टक्के असेल तर एकूण कर्जाच्या 12.5 टक्क्याने परिहार मिळेल.

पंजाब आणि जम्मू व काश्मीर या राज्यांचा, त्यांना दहशतवादाविरुद्ध लढा देताना सुरक्षेवर जास्त खर्च करावा लागत असल्याने वेगळा असा विचार केला गेला आहे. महसूल वाढविण्यात राज्यांनी वर्षानुवर्षे प्रत्यक्षात कसा प्रयत्न केला हे पाहून परिहाराच्या रकमा ठरविण्यात येत असतात.

दर पाच वर्षांनी वित्तआयोगाच्या इच्छेनुसार केंद्रीय कर्जात अल्पसा परिहार मिळत असला तरी जोवर एकंदर व्याजावरील देणे कमी होत नाही तोवर विकासासाठी उपलब्ध महसूल कमी पडेल. तेव्हा एकीकडे राज्यांनी आपला महसूल वाढवावयास हवा आणि दुसरीकडे कर्जावरचे परावलंबन कमी करित राहावयास हवे. कर्जे मुळीच घेऊ नयेत असा मात्र याचा अर्थ होत नाही.

5. प्रशासकीय हलगर्जी

आर्थिक विकासाची गती वाढविण्यासाठी कर्जे घेणे अपरिहार्य होत असेल तर कर्जाचा वापर विकासप्रकल्प काल निहाय पुरे करण्याची, विकासप्रकल्पावरील विनियोगात होणारी गळती (ती पूर्णपणे कमी करणे अशक्य आहे) किमान राहिल हे पाहण्याची, व प्रकल्प- बांधणीत हेळसांड होणार नाही, बांधकामाचा दर्जा खालावणार नाही सरकारची

ही जबाबदारी आहे.

सिंचन, वीज, रस्ते, शाळा, दवाखाने इत्यादी या सारख्या सोयी उपलब्ध करून देण्यासाठी आधी बांधकामापासून सुरुवात करावी लागते. आणि बांधकामात दिरंगाई, अपव्यय, दर्जा राखण्यात हेळसांड आणि प्रकल्प योजला तेव्हाच्या खर्चाचा अंदाज व प्रत्यक्षातला खर्च यात मोठी तफावत आढळून येते. यामागची कारणे पुढील प्रमाणे आहेत

अ. धोरणात होणारे बदल -

1. प्रकल्पाच्या जागेत बदल (यासाठी राजकीय हस्तक्षेप)
2. प्रकल्प सुरु झाल्यावर मूळ संकल्पनात बदल.
3. आराखड्याची आणि प्राक्कलनांची तज्ज्ञाकडून तपासणी करून न घेताच कामाची सुरुवात.
4. अनियोजित विनियोग
5. वास्तविक प्रगतीचे लक्ष्य गाठण्यापेक्षा वित्तीय लक्ष्य पुरे करण्यावर भर. म्हणजे अंदाजित रक्कम (कित्येकदा वर्ष संपताना शेवटच्या मार्च महिन्यात) खर्च करण्यावर भर.
6. पैशाच्या उपलब्धीचा विचार न करता, (राजकारणापायी) अनेक प्रकल्प एकदम हाती घेण्याची घाई. त्यामुळे पैशाअभावी प्रकल्पांचा खोळंबा.

ब. कार्यपद्धतीत होणारे बदल -

7. प्रकल्पाच्या सर्वांगीण अन्वेषणाचा अभाव. उपलब्धतेचा विचार करून कामाच्या पद्धतशीर आखणीचा अभाव.
8. निविदेत बदल.
9. कामावर अपूर्ण देखरेख.

क. कार्यपद्धतीत विलंब

10. तांत्रिक समतीस विलंब.
11. निविदा मान्य करण्यास विलंब; मुळातच सदोष निविदा स्वीकारून नंतर दिरंगाई करणे.
12. मंजूरी देण्यास व रक्कम सुपूर्त करण्यास विलंब.
13. जमीन व यंत्रसामग्री मिळविण्यास विलंब.
(कधी कधी खरेदी केलेली यंत्रसामग्री उपयोगात न आणता पडून असते).
14. विविध संबंधित खात्यात सुसूत्रतेचा अभाव.

6. सार्वजनिक उपयोजिते

विकासार्थ घेतलेल्या कर्जांच्या बोजाचे भय न बाळगता, त्यावरील व्याज व हप्ता वेळेवर देता येईल एवढी महसूल प्राप्ती कशी वाढेल याकडे अधिक लक्ष द्यावयास हवे. याचा अर्थ पूर्ण झालेल्या प्रकल्पांचा ज्या लोकांना लाभ होतो, ज्यांचे उत्पन्न वाढू शकते त्या लाभधारकाकडून काही ठराविक प्रमाणात परतावा घेतला पाहिजे. एकूण राज्यांची समग्र (संचयित) देयके व त्यातून निर्माण झालेली मत्ता, संचयित भांडवल गुंतवणूक यांचे चित्र देयके आणि मत्तेचा वर्षा अखेरिस ताळेबंद मांडल्याने उभे राहते. असा ताळेबंद सगळ्या राज्यांचा मिळून एकत्रितपणे उपलब्ध नाही. प्रत्येक राज्याकरिता अशा तऱ्हेचा ताळेबंद नियंत्रक आणि महालेखापरीक्षक आपल्या वार्षिक लेखा परीक्षेच्या अहवालातून प्रसिद्ध करतात. परंतु लेखापरीक्षेचे सगळ्या राज्यांचे अहवाल मिळविणे मोठे जिकिरीचे आहे. परंतु या अहवालातून सिंचन, विद्युत परिवहन, उद्योग अशा प्रकल्पातून आजवर झालेला (संचयित) भांडवली विनियोग सलगपणे मिळतोच असे नाही. भांडवली विनियोगाच्या या अंदाजावरून असे म्हणता येईल, की प्रामुख्याने सिंचन, विद्युत, परिवहन या प्रकल्पावर

सर्वाधिक गुंतवणूक झाली आहे. या प्रकल्पांचा लाभ शेतकऱ्यांना, वीज-ग्राहकांना, प्रवाशांना मिळत आला आहे. तेव्हा या प्रकल्प सेवांचा जे उपयोग करतात त्यांच्याकडून या प्रकल्पांच्या देखभालीचा, व्याजाचा, झीजतुटीचा, घसान्याचा खर्च वसूल व्हावयास हवा. म्हणजे सिंचन दर, वीजदर, प्रवासी भाडेदर अशातऱ्हेने राखावयास हवा, की त्यातून वार्षिक देखभालीचा व व्याजाचा खर्च भरून निघावा. तसेच या प्रकल्पाचे कार्य अस्तित्व असे पर्यंत घसारा-निधीच्या रूपाने गुंतविलेले भांडवल परत उभे राहावे व यातून पुनः नवा प्रकल्प उभा करता यावा. परंतु हा उद्देश आजवर मुळीच फलद्रूप झालेला नाही.

7. सार्वजनिक उपयोजितापासूनचे परतावे

सिंचन, विद्युत आणि परिवहन या तीन सार्वजनिक उपयोजितांचा जे वापर करतात, उपभोग (सेवा) घेतात त्यांच्याकडून या उपयोजितांचा खर्च भरून निघेल अशरीतीने तो कोणत्या प्रमाणाने वसूल करावा, त्यांचा दर किंवा या सेवांची किंमत कशी ठरवावी हा एक वादग्रस्त प्रश्न आहे. देखभालीचा-प्रचलन खर्च, व्याज घसारा व व्यवस्थापन करणाऱ्या सरकारचा माफक (प्रोत्साहन) नफा या दरातून वसूल केला जावा अशी सर्वसाधारण (व्यापारी तत्वावर आधारलेली) अपेक्षा असते. पण नफा मिळविणे हा सरकारचा उद्देश कसा असू शकतो ? उपयोजितांचा

वापर वाढत राहावा म्हणून, प्रलोभनार्थ, कमी दर (आर्थिक साहाय्य म्हणून) राखावयास नको का ? आर्थिक साहाय्य द्यावयाचे ते पोटापुरती शेती करणाऱ्याबरोबरच श्रीमंत शेतकऱ्यालाही द्यावयाचे काय ? घरासाठी वीज वापरणाऱ्यांना आणि व्यापारोद्योगासाठी वीज घेणाऱ्यांना सारखाच दर कसा लावून चालेल, दरात भेद राखावयाचा तर तो कोणत्या तत्वावर ? असे प्रश्न उभे केले जातात. शेवटी, राज्यकर्ते दबावगटांच्या राजकारणात अडकून पडतात.

उपयोजितांची किंमत ठरविताना किमान चार पर्याय दिसतात :

- (1) सरासरी खर्चाहून कमी दर राखून येणारी तूट सर्वसाधारण करातून (करवाढवून) भरून काढावी.
- (2) ना नफा ना तोटा या तत्वावर किंमत ठरवावी.
- (3) योग्य ती किंमत राखून सेवेत कार्यक्षमता राखावी/वाढवावी.
- (4) योग्य प्रमाणात नफा मिळविणारी किंमत असावी.

पण प्रत्यक्षात या पर्यायांचा सविस्तरपणे विचार होत असल्याचे आढळत नाही. दर ठरविताना केवळ आर्थिक निकष लावून चालत नाही. विकासाचा स्तर आणि सामाजिक उद्दिष्टे याना डावलता येत नाही.

तपशील	भांडवलाशी शेकडा प्रमाण
प्रचलन खर्च	2.5 (महाराष्ट्रात सरासरीने तो दोन टक्क्याहून कमी होता).
व्याज	6.0 (सरकार जी कर्जे उभी करते त्यावर 7.00 ते 10.35 टक्के व्याजाचा दर पडतो.)
घसारा	1.0
इतर	0.5
एकूण	10.0

सिंचन प्रकल्प

(अ) प्रथम सिंचनाचा विचार करू. पाटबंधारे बांधून, कालवे खणून, शेताला पाणी मिळण्यास जवळजवळ तेरा वर्षे लागतात. (दहा वर्षे पाटबंधारे व कालव्यासाठी व तीन वर्षे शेतकऱ्याला नव्या तऱ्हेची शेती सुरु करण्यास). तेराव्या वर्षापासून सिंचनदर लागू केला जावा. सिंचनाचे शास्त्रीय पद्धतीने दर ठरवावयाचे म्हटले तर ते पुढीलप्रमाणे असतील. भांडवली खर्चाचा काही भाग, पाटाचे पाणी मिळाल्याने शेतजमिनीच्या वाढणाऱ्या किंमतीनुसार, शेतावर एकही सुधारशुल्क (बेटरमेंट लेव्ही) लादून सिंचनदराचे प्रमाण कमी करता येते किंवा केले जाते. सुधारशुल्क जमिनीच्या किंमतीवर आधारित असावे की शेतीच्या उत्पादनक्षमतेवर अवलंबून रहावे हे ठरवावे लागते.

शास्त्रीय पद्धतीने सिंचनदरात व्याजाचा दर कोणता असावा, त्यात घसाऱ्यासाठी तरतूद असावी की नाही, प्रचलन खर्चाचे प्रमाण किती असावे यासंबंधीचा निर्णय राजयकृत्यांना घ्यावा लागतो. वित्त आयोगानी आपल्या शिफारशीत व्याजाच्या दराचा विचार केलेला आढळत नाही. पण भांडवलावर एक टक्का परतावा मिळावा अशी अपेक्षा केलेली आहे. प्रचलन खर्चात देखभाल व दुरुस्तीवरील खर्च आणि आस्थापना खर्च येतो. महाराष्ट्र जल आणि सिंचन आयोगाच्या अहवालानुसार (पृ. 674) आस्थापन खर्चाचे प्रमाण सरासरी सिंचनदरात 66 टक्के होते.

आठव्या वित्त आयोगाच्या मते हे प्रमाण जास्त आहे. रस्ते आणि इमारतींच्या बाबतीत प्रचलन खर्चाच्या 16% आस्थापना खर्च लक्षात घेता सिंचनाच्या संदर्भात हे प्रमाण जास्त वाटते. अर्थात तो किती असावा हा प्रश्न आहेच. महाराष्ट्र जल व सिंचन आयोगाने आस्थापन खर्च वाढत असल्याचे नमूद केले आहे. 1992-93 च्या 294 रुपयावरून 1996-97 मध्ये 432 रु. पर्यंत वाढ नमूद केले

आहे. (पृष्ठ 674). म्हणजे पाच वर्षात ते 47 टक्क्याने वाढले.

नवव्या वित्तआयोगापुढे जलसंपत्ती मंत्रालयाने पुढील प्रस्ताव मांडला होता. यात व्याज आणि घसारा

	दर हेक्टरी	टक्के
180. रु.	प्रचलन खर्च	64
65. रु.	आस्थापन खर्च	23
36. रु.	खास दुरुस्तीसाठी	13
एकूण 281. रु.		100

यांचा उल्लेख आढळत नाही. नवव्या वित्तआयोगास ही रक्कम प्रचंड वाटली. त्यांनी 180 रु. प्रमाणे प्रचलनखर्चाचे प्रमाण मानले व त्यात दरसाल 5 टक्क्याने वाढ होईल. असे गृहित धरले. (पृ.11)*.

अकराव्या वित्त आयोगाच्या प्रतिपादनानुसार सिंचनदरातून प्रचलन व देखभालीचा खर्च तर भरून निघावाच शिवाय भांडवलावर काहीसा परतावा मिळावा. हा परतावा किती असावा हे त्यांनी नमूद केले. दहाव्या वित्तआयोगानुसार परतावा एक टक्का असावा. हे साध्य होणारे नाही याची जाणीव अकराव्या वित्तआयोगास आहे. तेव्हा सिंचनदरातील वाढ सौम्य असावी व ती पुढीलप्रमाणे असावी असे म्हटले आहे.

प्रति हेक्टरी सध्याचा सिंचनदर	अपेक्षित वाढ
रु. 150	25 %
रु. 150-250	15 %
रु. 250 हून अधिक	10 %

वित्त आयोगाची ही सूचना राज्यांनी अंमलात आणलेली आढळत नाही.

नियंत्रक आणि महालेखापरीक्षक (सर्व माहिती मिळते तेव्हा) सिंचन प्रकल्पासंबंधातले हिशेब मांडीत असतात. त्यांच्या महाराष्ट्राच्या मार्च

2001 अखेरच्या लेखापरीक्षणानुसार सिंचनप्रकल्पावर 1545 कोटी रु. भांडवली विनियोग केला होता. त्यावरील त्यावर्षी प्रचालन खर्च 17 कोटी रु. (भांडवलाच्या एक टक्का) तर व्याजाचा खर्च 159 कोटी रु. (10-29 टक्के) होता. (प्रचालन खर्च पुरेसा होता का ? याचे यात विवेचन नाही) सिंचनदरातून 28 कोटी रु. (1.81 टक्के) महसूल जमा झाला. म्हणजे 2000-2001 या साली सिंचनप्रकल्पापासून 148 कोटी रु. महसुली नुकसान झाले. ते भांडवलाच्या उणे 9.59 टक्के भरले. कर्नाटकाची सिंचनप्रकल्पावरची भांडवली गुंतवणूक मार्च 2001 अखेर 10903 कोटी रु. होती. परंतु त्याचे महसुली हिशेब तयार नव्हते. सिंचन प्रकल्पावर असे नुकसान सतत होत राहिल्यास नवनवीन प्रकल्प हाती घेण्यास किंवा हाती घेतलेले प्रकल्प पुरे करण्यास

पैसा उपलब्ध होणार नाही. त्यात समाजाचेच नुकसान होत आहे.

(आ) विद्युत प्रकल्प यात अपवाद नाही. सत्तावीस राज्यांच्या वीजमंडळांचे मिळून एकूण नुकसान, अर्थसहाय्य वगळता 2001-2002 साली 34,584 कोटी रुपये होते. 1991-92 च्या 7449 कोटी रुपयावरून ही रक्कम सतत वाढत आली आहे. कोणत्या क्षेत्रात नुकसान होत आले आहे हे पुढे दिले आहे.

राज्य विद्युत मंडळाना नुकसान होण्याची दोन प्रमुख कारणे म्हणजे

1. विजेचे परिष्ण व वितरण यात होणारी गळती आणि
2. विजेच्या दरातून वीज निर्मितीचा खर्च भरून निघत नाही.

तक्ता क्र. 1

विद्युत मंडळांच्या नुकसानीचा तपशील

कोटी रुपये

तपशील	1991-92	2001-02
कृषि	5938	24013
घरगुती	1310	10347
आंतर राज्यविक्री	201	227
एकूण	7449	34587
अधिक विद्युत मंडळांच्या अन्य व्यवहारातील नुकसान	886	1854
एकूण स्थूल नुकसान	8335	36441
यात वजा		
राज्य सरकारांकडून मिळालेले सहाय्य	2045	8680
अन्य क्षेत्राला केलेल्या विजेच्या विक्रीपासून जमा	2173	3698
निव्वळ नुकसान	4117	24063

स्रोत : इकॉनॉमिक सर्व्हे, 2002-03, भारत सरकार, पृ. 183

विजेच्या परिषण आणि वितरणातून सामान्यपणे 10 ते 12 टक्के गळती अपेक्षित असते. ती 1998-99 सालात 26.5 टक्के होती तर 1999-2000 सालात 30.9 टक्क्यापर्यंत वाढेल असा अंदाज होता.¹⁰ सगळ्या पुरवठ्यासाठी मीटर्स न लावले गेल्याने गळतीचे प्रमाण नेमके किती होते हे सांगणे अवघड आहे. कमी दबाखाली विजेचा पुरवठा, ग्रामीण भागातून विरळपणे वाहावा लागणारा विजेचा भार (लोड), वितरणासाठी गुंतवणुकीचा अपुरेपणा, विजेची चोरी, चुकीची आकारणी, इ. मुळे परिषण आणि वितरणात नुकसान होत राहिले आहे. ही गळती थोपविणे व कमी करणे आवश्यक आहे.

विजेच्या उत्पादनाच्या खर्च युनिट मागे 2001-02 साली 3.50 रु. आला. 1992-93 तील 1.28 रु. वरून तो सतत वाढत आला आहे.

विजेची आकारणी या काळात मात्र 1.05 रु. युनिटवरून 2001-02 मधील 2.40 रु. युनिटपर्यंत वाढली तरी प्रतियुनिट 1.10 रु. वीज मंडळाना नुकसान सोसावे लागले आहे. प्रति युनिट सरासरी 2.40 रु. आकारणीचे विवरण पुढीलप्रमाणे होते.

पंजाब आणि तामिळनाडू या राज्यांनी कृषी क्षेत्रात वीज फुकट पुरविली. मुख्यमंत्र्यांच्या परिषदेत कृषीक्षेत्रास प्रतियुनिट किमान पन्नास पैसे दर लावला जावा असे ठरले होते तरी या राज्यांनी त्याची अमलबजावणी केली नाही.

वीजमंडळाच्या सतत होणाऱ्या नुकसानीचा फटाका वीज उत्पादन करून राज्य वीजमंडळाना विकणाऱ्या केंद्रीय सार्वजनिक उपक्रमांना बसला आहे. राज्य वीज मंडळानी या के.सा. उपक्रमांचे 51,462 कोटी रुपये देणे तुंबलेले होते.

तक्ता क्र. 2

ग्राहकानुसार विजेच्या वापराचे शेकडा प्रमाण व प्रतियुनिट विजेची आकारणी 2001-02

(रुपयात)

ग्राहकांचा वर्ग	विजेच्या वापराचे प्रमाण	सर्व राज्यांची मिळून सरासरी आकारणी	महाराष्ट्र		कर्नाटक	
			विजेच्या वापराचे प्रमाण	वीज आकारणी	विजेच्या वापराचे प्रमाण	वीज आकारणी
घरगुती	21.6	1.96	20.8	2.25	22.6	उपलब्ध नाही
व्यापारी	5.2	4.26	4.3	4.62	6.5	-''-
उद्योग	30.2	3.78	38.1	4.20	21.8	-''-
कृषी/सिंचन	29.1	0.42	25.3	0.86	40.0	-''-
रेल्वे कर्षण	2.3	4.49	2.3	-	0.2	-''-
अन्य	11.6	-	9.2	-	8.9	-''-
सर्व मिळून	100.0	2.40	100.0	2.92	100.0	-''-
वीज उत्पादनाच खर्च	-	3.50	-	3.65	-	3.75

(स्रोत : इकॉनॉमिक टाइम्स, 26-8-2002)

शिवाय विजेकरता येणारी वाढती मागणी पूर्ण करता येत नव्हती. सध्या विजेचा 7.5 टक्के तुटवडा आहे आणि वापरासाठी कमाल मागणीच्या वेळी 12.1 टक्के कमतरता भासते. नियमित वीज पुरवठा व वाढत राहणारी मागणी पुरी करावयाची तर नवीन एक लाख MW वीज उत्पादनक्षमता निर्माण करण्याची व त्यासाठी जवळजवळ 8,00,000 कोटी रुपयांची गुंतवणुक करण्याची गरज आहे. याकरिता राज्य वीज मंडळांची पुनर्रचना, सुधारणा करणे, राज्यानी याबाबी अंमलात आणणे अपरिहार्य आहे.

राज्य वीज मंडळांच्या केंद्रीय उपक्रमांची देणी फेडण्यासंबंधात शिफारस करण्यासाठी योजना आयोगाने श्री माँटेक सिंग अहलुवालिया यांच्या अध्यक्षतेखाली एक समिती नेमली. तिच्या शिफारशी काही दुरुस्त्यांसह स्वीकारल्या गेल्या. त्या अशा.

1. कर्जाची परतफेड करण्यासाठी राज्यसरकारांनी बाँड(कर्ज रोखे) विक्रीस काढावेत. हे बाँड करमुक्त असतील व त्यांचा काळ 15 वर्षांचा राहिल.
2. कर्जाची परतफेड वेळेवर न केल्याने जो अधिभार लादला होता त्याच्या 60 टक्के रक्कम निर्लेखित करावी (सप्टेंबर 2001 अखेरी ही निर्लेखित रक्कत 9610 कोटी रुपये होती)
3. बाँड विक्रीस काढण्यास प्रोत्साहन म्हणून केंद्रीय उपक्रमांनी राज्यांना बाँड्सच्या दर्शनी मूल्याच्याचार टक्क्याप्रमाणे चार वर्षे रोख रक्कम द्यावी.
4. प्रोत्साहनाच्या, रक्कम निर्लेखित करण्याच्या या तरतुदीसाठी व वीजमंडळांची सुधारणा करण्यासाठी, आपली मान्यता दर्शविण्यासाठी प्रत्येक राज्याने केंद्र सरकारला समझोता ज्ञापन लिहून द्यावयास हवे. हे ज्ञापन पुढे समझोता करार ठरले.

वीज मंडळांच्या सुधारणात :

1. वीज- आकार टप्पाटप्पात वाढविणे.

2. कार्यक्षमता वाढविण्यासाठी, विजेची गळती थांबविण्यासाठी, ग्राहकाकडील थकबाकी वसूल करण्यासाठी, वीज मंडळाचे त्रिविभाजन करावयास हवे. वीज उत्पादन, वीज परिषण व वीज वितरण यासाठी तीन वेगवेगळ्या संस्था निर्माण करावयास हव्या. या थोडक्यात वीज मंडळांची आजची मक्तेदारी संपुष्टात आणावयास हवी. कार्यक्षम सेवा ग्राहकास मिळावी यासाठी मंडळास स्पर्धेला सामोरे जाऊ द्यावे.

याबाबतीतील महाराष्ट्र सरकारची योजना योग्य वाटते त्यात वीजमंडळांच्या कामकाजात सुधारणा होणे आवश्यक असल्याचे मान्य केले आहे. या सुधारणा अंमलात आणायला, पाच वर्षांचा कालावधी लागेल असा अंदाज आहे. या पाच वर्षात त्यासाठी जो पैसा लागेल तो सरकारलाच पुरवावा लागेल. तसेच व्यवस्थापकीय साहाय्य द्यावे लागेल. वीजमंडळाचे वेगवेगळ्या चार कंपन्यातून होणारे विभाजन सुसूत्रपणे व्हावे म्हणून सरकारने एक सूत्रचालक न्यास निर्माण करण्याचे ठरविले आहे. हा न्यास ऊर्जा क्षेत्राच्या सुधारणांसाठी लागणाऱ्या निधीचे नियोजन करेल. या निधीत ग्राहकांवर अधिभार लादून येणारा वीज मंडळातील काही कार्यांचे कंपनीकरण (खाजगीकरण) केल्यावर मिळणारा, केंद्रसरकारकडून व वित्तीय संस्थाकडून कर्जे व अर्थसाहाय्य यातून येणारा पैसा असेल. महाराष्ट्र वीजमंडळाची देयके व मत्ता या न्यासाकडे सोपविली जातील. सुधारणाकालात बदलांच्या संक्रमणकालात भरपाईच्या रुपाने जो पैसा अर्थसंकल्पीय आधार म्हणून लागेल तो सरकार या निधीला देईल.¹¹

हा न्यास म्हणजे एक स्वायत्त सूत्रधार अशी होर्लिंडिंग कंपनी असेल. ती त्रिभाजनाचे काम पाहील. न्यासाचे व्यवस्थापन एका विश्वस्त मंडळाकडे असेल. या मंडळात सरकार, ग्राहक, वित्तीय संस्था यांचे प्रतिनिधी आणि स्वतंत्र तज्ज्ञ असतील.

वीज-उत्पादन, वीज पारेषण व वीजवितरण यासाठी तीन वेगवेगळ्या कंपन्या स्थापन व्हावयाच्या आहेत. तसेच सहा औष्णिक वीज उत्पादनकेंद्रांसाठी एक किंवा अधिक उत्पादन कंपन्या स्थापन व्हावयाच्या आहेत.

सुरुवातीस वीज उत्पादन करणाऱ्या कंपन्या राज्य सरकारच्या मालकीची राहतील. राज्य वीजमंडळाची उत्पादक केंद्रे विलग केल्याने त्यांच्यात स्पर्धेला वाव मिळेल. वितरण व्यवस्थेचे यशस्वीपणे खासगीकरण झाल्यानंतरच उत्पादक कंपन्यातून खासगी सहभाग घ्यावयाचा की नाही याचा राज्यसरकार विचार करेल.

पारेषण व्यवस्था पाहणारी कंपनी पूर्णतः सरकारच्या मालकीच्या राहिल. वितरण व्यवस्था पाहणाऱ्या कंपन्या सुरुवातीस सरकारच्या ताब्यात असतील. टप्पाटप्पाने त्यांचे खासगीकरण करण्यात येईल. वितरण कंपन्या उत्पादक कंपन्यांशी वीज खरेदीसाठी सरळ करार करतील.

ग्रामीण भागासाठी विकेंद्रितपणे उत्पादन प्रकल्प सरकारी हाती घेईल. त्यामुळे पारेषणात होणारी गळती कमी होईल.

वितरण व्यवस्थेत संगणकांचा उपयोग केला जाईल. कृषीसाठी वीज वापरणाऱ्या शेतकरी ग्राहकांसाठी विजेचे मीटर्स बसविण्यात येतील. हे काम डिसेंबर 2004 पर्यंत पुरे होईल ही अपेक्षा आहे.

वीज मंडळाची अशी नव्याने संरचना करण्याचा महाराष्ट्र राज्य सरकारचा इरादा आहे. या सर्वांवर देखरेख करणारे वीज नियामक मंडळ स्थापनावयाचे आहे. राज्य वीजमंडळांचे विभाजन करणे सुलभ व्हावे म्हणून केंद्र सरकारने वीज-विधेयक 2001 पारित करून घेतले आहे. 1910, 1948 व 1998 च्या कायद्यांच्या बदल्यात नव्याने ते आले

आहे. यामुळे :

1. केंद्र सरकार, राज्यसरकारांच्या सल्लामसलतीने राष्ट्रीय वीज धोरण ठरवेल.
2. ग्रामीण विद्युतीकरण गतीने पुरे करण्यास चालना देण्यात येईल. पंचायत, सहकारी संस्था, बिनसरकारी संघटना यांच्याकडे वीजवितरण सोपविण्याचा प्रयत्न राहिल.
3. जलविद्युत प्रकल्प वगळता वीजउत्पादन परवान्या विना करता येईल आणि स्वतःची विद्युत जनित्रे स्थापण्यास मुभा मिळेल.
4. प्रत्येक राज्याने राज्य-वीज-नियामक-आयोग स्थापन केला पाहिजे.
5. वीजमंडळांचे त्रिभाजन कसे करावयाचे हे राज्य सरकारने ठरवावे.
6. वीजपुरवठ्यावर मीटर्स बसविणे सक्तीचे राहिल. विजेच्या चोरी टाळण्यासाठी कठोर धोरण स्वीकारले जाईल.
7. राज्य वीज-नियामक-आयोगांच्या निर्णयावर अपील करता येईल व त्याची सुनावणी न्यायाधिकरणामार्फत होईल.

या नव्या सुधारणांनुसार मार्च 2003 अखेरपर्यंत :

- (अ) 22 राज्यांनी केंद्र सरकारला समझोता-ज्ञापन लिहून दिले आहे.
- (आ) 22 राज्यांनी राज्य विद्युत नियामक आयोग स्थापिले आहे. त्यातील 13 राज्यांनी वीजदरासंबंधी आदेश काढले आहेत.

नियामक आयोगाच्या कार्यवाहीची प्रगती विविध टप्प्यात होत आहे.

या सुधारणांना वीजमंडळांच्या कर्मचाऱ्यांचा विरोध होत आहे. 1991 पासून केंद्र सरकारने आर्थिक

सुधारणा हाती घेतल्यापासून राज्यानीही त्या अंमलात आणाव्यात, सार्वजनिक उपयोजितांचे सतत होणारे नुकसान व त्याचा राज्यसरकारवर पडणारा बोजा कमी करावा याबद्दल सतत चर्चा चालू आहे. खासगीकरणाचा विचार असल्याचे सर्वांना माहीत आहे. अशा वेळी सरकारने वीजमंडळांचे खासगीकरण, त्रिभाजन करू नये, मंडळांचे नुकसान आम्ही कमी करू, भांडवलगुंतवणुकीवर अपेक्षित तीन टक्क्याने नफा मिळवू, विजेची गळती, चोरी थांबवू, थकबाक्या वसूल करू असे सांगणारी एकही कामगार संघटना पुढे आली नाही. शिवाय राज्यसरकारानी कामगारांच्याहिताचे आम्ही रक्षण करू, त्यांच्या सेवांच्या अटी व त्यांना सध्या मिळणाऱ्यासुविधा (खासगीकरण झाले तर) खासगीकरणानंतर तशाच चालू राहतील, त्यात खोट येणार नाही असे सरकारने

आश्वासन दिल्यानंतर या विरोधाला काही अर्थ राहात नाही. ग्राहकांच्या हितासाठी, राजकोषीय तूट कमी करण्यासाठी व वीज क्षेत्र कार्यक्षमतेने कार्यरत राहावे यासाठी या सुधारणांना विरोध न करता स्वीकारणे हे सगळ्या जनतेच्या हिताचे आहे.

(इ) बहुतेक सर्व राज्य परिवहन मंडळे नुकसानीत आहेत. या सर्वांचे 1999-2000 या आर्थिक वर्षाचे एकत्रितपणे हिशोब उपलब्ध आहेत. त्यावरून पुढील माहिती मिळते.

महाराष्ट्र परिवहन मंडळास 2000-01 सालात 73.42 कोटी रु. नुकसान झाले तर या वर्षा अखेर पर्यंत एकूण साचून राहिलेले नुकसान एकूण 627.77 कोटी रु. होते भरणा झालेल्या 282.36 कोटी रुपये भांडवलाहून संचित नुकसान दुपटीहून अधिक (222%) होते. म्हणजे भांडवल केव्हाच

तक्ता क्र.3

प्रति प्रभावी किलोमीटर मागे परिवहन मंडळांच्या जमाखर्चाचे विवरण (पेशामध्ये) 1999-2000

विनियोगाची बाब	सर्व राज्य मिळून		महाराष्ट्र		कर्नाटक	
	पैसे	टक्के	पैसे	टक्के	पैसे	टक्के
कर्मचाऱ्यांवरचा खर्च	593.1	44	574.3	42	650.2	49
साधन सामग्रीचा खर्च	409.5	31	447.9	32	432.4	32
कर	126.5	10	195.6	14	83.6	6
व्याज	45.0	3	24.3	2	63.5	5
अन्य	89.8	7	56.3	4	43.3	3
घसारा	74.0	5	81.3	6	65.4	5
एकूण	1337.9	100	1380.2	100	1338.4	100
महसूल जमा	1157.7	-	1290.3	-	1238.5	-
एकूण नुकसान	180.2	-	89.9	-	100.2	-

(1999-2000 चा लेखापरीक्षा अहवाल)

फस्त झाले होते.

कर्नाटक परिवहन मंडळाचे 2000-01 चे हिशेब उपलब्ध झाले नाहीत.

सर्व परिवहन मंडळातून कर्मचाऱ्यांचा अतिरिक्त भरणा असल्याचे निदर्शनास आले आहे. दहाव्या वित्त आयोगानुसार काही मंडळांत बसकर्मचारी गुणोत्तर 18 होते तर काहीत 5 गुणोत्तरावर भागले. 12 म्हणजे कर्मचाऱ्यांची संख्या कमी करण्यास (किंवा बसची संख्या वाढवून आहे त्या कर्मचाऱ्याकडून त्या चालू ठेवण्यास) बराच वाव आहे.

सर्व राज्यांचा मिळून करावरील विनियोग प्रत्येक प्रभावी किलोमीटर मागे 126.5 पैसे तर महाराष्ट्राचा 195.6 पैसे होता. याचे कारण त्यात अनुक्रमे 62.8 व 190.1 पैसे प्रवासी-कर समाविष्ट होता.

अंदाजपत्रकात नमूद केलेली घसाऱ्याची तरतूद कमी वाटते. अर्थात ही तरतूद कशा रीतीने करावी असा प्रश्न येतो. बसचे आयुष्य किती वर्षे धरावे, घसाऱ्यातून नव्या बसेस घेण्याची तरतूद करावयाची तर नव्या, वाढीव किंमतीनुसार घसाऱ्याची तरतूद करावी, की घेतलेल्या किंमतीनुसार, घसारा वर्षाला ठराविक प्रमाणाने मोजावा, की घसारा वगळून दरसाल घटत्या भांडवलावर बेतावा असे हे प्रश्न आहेत.

परिवहन मंडळांच्या कायद्यातील 22व्या कलमानुसार परिवहन मंडळानी 'व्यापारी तत्वावर' आपले व्यवहार चालवावयास हवेत.¹³ परंतु परिवहन मंडळावर एक सामाजिक जबाबदारी आहे. दूरवरच्या खेड्याशी तिचा संपर्क राहावयास हवा. हे ध्यानात बाळगून दहाव्या वित्तआयोगाने, त्यांच्या सल्लागार मंडळाची गुंतवणुकीवरील 6.5 टक्के परताव्यापासून सुरुवात करून 1999-2000 साली अखेर 8 टक्के

परतावा मिळायला हवा अशी सूचना डावलून परताव्याचे प्रमाण 6 टक्क्यावर राखले आहे. अकराव्या वित्तआयोगाने राज्यसरकारांच्या परिवहन मंडळाला दिलेल्या कर्जावर 9% व्याज मिळावे, व भागभांडवलावर 5% स्थूल परतावा मिळावा अशा रीतीने प्रत्येक राज्याकरिता 2000 ते 2005 या काळासाठी वेगवेगळी तरतूद केली आहे.¹⁴

परिवहन मंडळ हे कितपत साध्य करते हे काळच ठरविणार आहे.

(ई) सार्वजनिक उद्योग

राज्यस्तरावर मार्च 2001 अखेर 834 सार्वजनिक उद्योग होते. यापैकी 358 उद्योग नुकसानीत होते. 185 उद्योग बंद होते. 17 राज्यानी निर्गुंतवणूक करण्यासाठी किंवा पुनर्रचनेसाठी किंवा बंद करण्यासाठी 222 उद्योग निवडले होते. मार्च 2003 अखेर 68 उद्योग बंद केले, 30 उद्योगांचे खाजगीकरण केले आहे.¹⁵ सर्व राज्यांच्या उद्योगांचे एकत्रितपणे हिशेब मिळत नाहीत. सार्वजनिक उद्योगांबद्दलची काहीशी कल्पना यावी यासाठी कर्नाटक आणि महाराष्ट्र या दोन राज्यातील सार्वजनिक उद्योगांची माहिती पुढे देत आहे.

(अ) कर्नाटक

कर्नाटकचे मार्च 2000 अखेरच्या वर्षाचे लेखा परीक्षकांचे अहवाल उपलब्ध आहेत. त्यानुसार कर्नाटकात 6 सांविधिक निगम व 71 सरकारी कंपन्या होत्या. सरकारी कंपन्यातून 10969 कोटी रु. गुंतवणुक होती. 71 कंपन्यांपैकी 13 कंपन्या एक ते 14 वर्षे चालू नव्हत्या. यातील 2 कंपन्यांनी दिवाळे काढले होते. 5 बंद होण्याच्या मार्गावर होत्या. एकीचे अन्यत्र विलिनीकरण होऊ घातले होते. या तेरा कंपन्यात 70.54 कोटी भांडवल पडून होते.

58 कंपन्यांची क्षेत्रे पुढील प्रमाणे होती.

क्षेत्रे	भांडवल-गुंतवणूक कोटी रु.
1. बांधकाम व क्षेत्र विकास	5472.19
2. ऊर्जा	3384.82
3. वित्तीय	931.35
4. सामाजिक कल्याण	260.57
5. उद्योग	683.06
6. कृषी व संलग्न क्षेत्र	44.98
7. अन्य	192.29
एकूण	10969.26
यात भरणा झालेले भांडवल	3725.27
दीर्घ मुदतीचे कर्जे	7173.45
अधिक 13 कंपन्यांचे	70.54
एकूण	10969.26

यातील ऊर्जा क्षेत्रापासून 912.21 कोटी रु. फायदा मिळाला तर अन्य 70 कंपन्यांपासून 291.51 कोटी रु. नुकसान झाले. वापरात घेतलेल्या (कॅपिटल एम्प्लॉइड) भांडवलावर केवळ 4.37% परतावा मिळेल.

6 सांविधिक निगमात 3 निगम परिवहन क्षेत्रात, तर ऊर्जा, वित्तीय, कृषी व संलग्न क्षेत्रातून प्रत्येकी एक निगम होते. या निगमातून एकूण 5453.88 कोटी रु. भांडवल वापरात होते व 436.37 कोटी रु. नुकसान झाले होते.

32 नुकसानीतल्या कंपन्यांचे संचित तोटा 329.44 कोटी रु. होता. त्यात त्यांचे 75.89 कोटी रु. चे भरणा झालेले भांडवल फस्त झालेले होते. दोन निगमांचे संचित नुकसान (554 कोटी रु.) त्यांच्या भरणा झालेल्या भांडवलापेक्षा (448 कोटी रु.) 106 कोटी रु. ने जास्त भरले होते.

सार्वजनिक उपक्रमांचा अभ्यास करून त्यात

कोणत्या उद्योगांची पुनर्रचना करावयास हवी, कोणते बंद करावयास हवेत, कोणत्या उद्योगातून गुंतवणुक व्हास कमी करावी, विलीनीकरणास कोणते उद्योग बरे आहेत, व कोणत्या उद्योगांचे खासगीकरण करे शक्य आहे याबद्दल शिफारस करण्यासाठी कर्नाटक सरकारने एक समिती नेमली होती. तिचा अहवाल अद्याप उपलब्ध व्हावयाचा आहे.

(आ) महाराष्ट्र

महाराष्ट्रात मार्च 2001 अखेर 61 सरकारी कंपन्या व 5 सांविधिक निगम होते. 18 सरकारी कंपन्या कार्यरत नव्हत्या. 15 कंपन्या आणि दोन निगम मिळून 610 कोटी रु. नफा मिळाला तर 28 कंपन्या व तीन निगमाना मिळून 3038 कोटी रु. नुकसान झाले होते.

महाराष्ट्रात सरकारी कंपन्या, सांविधिक निगम, संयुक्त भांडवली कंपन्या, सहकारी संस्था, नगरपालिका पोर्ट ट्रस्ट इत्यादीतून एकूण गुंतवणूक 9681.35 कोटी रु. ची होती. त्यावर फक्त 3.95 कोटी रु. म्हणजे केवळ 0.04 टक्के परतावा मिळाला.

सरकारने उभे केलेल्या कर्जावर 10.52 ते 13.85 टक्के व्याज द्यावे लागते. हे पाहता सार्वजनिक उपक्रमांचा व्यवहार केवढा आतवट्ट्याचा आहे हे ध्यानात घेते. तेव्हा या सर्वांची छाननी करून त्यांची कशी व्यवस्था किंवा वासलात लावावयाची हे ठरविण्यासाठी कर्नाटकप्रमाणे महाराष्ट्राने एक तज्ज्ञ समिती नेमावयाची आवश्यकता आहे.

8. रिझर्व्ह बँकेच्या सूचना

(अ) कर महसूल, केंद्राकडील वित्तीय हस्तांतरण, सार्वजनिक उपक्रमापासूनचा परतावा यातून महसुली आणि भांडवली खर्च भागत नसेल तर साहजिकच

राज्ये कर्ज उभारणीकडे वळतात. महसुली विनियोग भागविण्यास कर्जावर अवलंबून राहतात. यातून व्याज व कर्जाचा हप्ता यांचा बोजा सतत वाढत राहून राज्ये कर्जाच्या विळख्यात गुरफटली जाण्याची शक्यता नाकारता येत नाही. तेव्हा राज्यसरकारांच्या कर्जे घेण्यावर मर्यादा असावी असा विचार मांडला गेला आहे. संविधानाच्या कलम 292 व 293 नुसार अशी तरतूद आहे. राजकोषीय जबाबदारी केंद्र व राज्य सरकारावर असायला हवी. परंतु अशा तऱ्हेचा कायदा करण्याची भाषा अद्याप हवेत आहे.

(आ) कर्जे फेडण्यासाठी एक एकत्रित ऋणनिवारक निधी उभा करावा अशी रिझर्व्ह बँकेने सूचना केली होती. ही योजना वैकल्पिक असून ज्या राज्यांची यात भाग घेण्याची इच्छा आहे त्यांनी दरवर्षी बाजारात उभारलेल्या कर्ज बाकीच्या 1 ते 3 टक्के रक्कम त्यात भरावयाची आहे. 2003 पर्यंत या योजनेत 11 राज्यांनी भाग घेतला आहे.

(इ) राज्यांना उभे करावयाच्या कर्जापायी सर्वांचे मिळून, रिझर्व्ह बँक कर्जरोखे विक्रीस काढते. यात मागास राज्यांबरोबर पुढारलेल्या राज्यांचा समावेश राहतो. कर्जरोख्यांची किंमत दोन्हीनाही सारखीच राहिल्याने कार्यक्षम राज्यांना त्यांच्या कार्यक्षमतेचा (कर्जरोख्यांना चांगली मागणी व चढ किंमत) लाभ मिळत नाही. यात लवचिकता आणण्याचा रिझर्व्ह बँकेने प्रयत्न आरंभिला आहे. म्हणजे असे, की राज्यांना खुल्या बाजारात काही प्रमाणात लिलावा द्वारा कर्जरोखे विकावयास रिझर्व्ह बँकेने मुभा देण्यास सुरुवात केली आहे. (कर्ज रोख्यांना चढ किंमत म्हणजे व्याजदरात घट)¹⁶ कार्यक्षम (पुढारलेल्या राज्यांबद्दल कर्ज रोखे खरेदी करणाऱ्यांना अधिक विश्वास असल्याने चढ किंमत देऊन रोखे खरेदी करण्यास ते अधिक धजावतात) राज्यांचा खुल्या बाजारात कर्ज

रोखे विक्रीस काढल्याने फायदा होऊ शकतो. ज्या राज्यांना खुल्या बाजारात (लिलावाने) कर्ज रोखे विक्रीस काढावयाचे आहे त्यांना जेवढे एकूण कर्ज काढावयाचे आहे त्याच्या 5 ते 35 टक्के प्रमाणात (लिलावाने) विक्रीस काढावयास रिझर्व्ह बँकेने मुभा दिली. 1999 सालात आंध्रप्रदेश आणि तामिळनाडू यांनी लिलाव पद्धती अनुक्रमे 400 कोटी रु. व 200 कोटी रु. उभे केले. पूर्वघोषित नेहमीच्या पद्धतीने कर्जरोखे विक्रीस काढले तेव्हा व्याजाचा दर 12.25 टक्के पडला तर लिलावपद्धतीचा दर या दोन राज्यांना अनुक्रमे 11.75 टक्के व 11.72 टक्के पडला.¹⁷ या पद्धतीचा, कर्जे उभी करण्यात मिळणाऱ्या लवचिकतेचा फायदा अधिकाधिक राज्ये घेत आहेत. 2002-03 सालात 12 राज्यांनी असा फायदा उठवला. एकूण कर्जरोख्यांच्या 5 ते 35 टक्के कर्जरोखे लिलावाने विकावयास सुरुवातीला परवानगी असताना महाराष्ट्र आणि केरळ राज्यांना त्यांनी मागितल्यावरून 50 टक्क्या इतकी मुभा दिली गेली. अशा कर्जरोख्यांची मुदत किती असावी, त्यावर व्याजाचा दर किती असावा व ते केव्हा विक्रीस काढावेत हे ठरविण्याचे स्वातंत्र्य रिझर्व्ह बँकेने राज्यांना दिले आहे.

9. सरकारची हमी जोखीम

कर्जरोख्यांची विक्री करून कर्जे उभी करण्याने राज्यांना त्याच प्रत्यक्ष बोजा व जोखीम घ्यावी लागते. राज्यसरकारे त्याशिवाय काही संस्थांच्या कर्जासाठी हमी देत असतात. अलिकडे सरकारी प्रकल्प खासगी व्यक्तींनी पुरे करायला घ्यावेत असा प्रयत्न सरकारे करतात. त्यांना वित्तपुरवठा व्हावा म्हणून बँका व वित्तसंस्थांना जामीन राहतात. अग्रक्रमाने घ्यावयाच्या कार्यक्रमासाठी, विकासासाठी स्थानिक स्वराज्य संस्थांना नागरी विकास संस्थांना सुलभरित्या पैसा (ऋण) उपलब्ध व्हावा, कार्यक्रम, प्रकल्प अडखळू

नयेत हा यामागे हेतू आहे.

ज्यानी कर्ज घेतली त्या ऋणकोनी वेळेवर हप्ते, व्याज फेडले नाही तर हमीदार सरकारला त्याची भरपायी करावी लागते. ही जोखीम शेवटी संबंधित राज्य सरकारवर घेउन पडते.

अशा हमी दिलेल्या रकमांची संख्या सतत वाढत आलेली आहे. 17 राज्यांच्या बाबतीत ती 1992तील 40159 कोटी रुपयापासून 2002 मार्च अखेर ती 166116 कोटी रु. एवढी वाढली होती.¹⁸ सरकारवर पडणारा हा प्रच्छन्न बोजा होय. सरकारी मत्तेवर धनको संस्था या जामीन रकमेपायी केव्हा जप्ती आणतील हे कळत नाही. तेव्हा जामीन (हमी) रकमेवरदेखील काही भर्यादा असणे आवश्यक ठरले आहे.

याबाबतीत अभ्यास करण्यासाठी रिझर्व्ह बँकेने काही राज्यांच्या वित्तसचिवांची एक समिती नेमली होती. तिचा अहवाल फेब्रुवारी 1999 मध्ये प्रसिद्ध झाला.

या अहवालानुसार राज्यांच्या हमी रकमेचे सरासरी प्रमाण 1999 अखेर महसुलाच्या 42 टक्के होते. त्याहून आंध्रप्रदेश (66.96 टक्के), महाराष्ट्र (53.95), कर्नाटक (49.33) या राज्यांचे अधिक होते. 19 या समितीच्या सूचनेनुसार राज्यांच्या हमींची रक्कम निश्चित करण्यासाठी पुढील पद्धत वापरण्यात येते.

सार्वजनिक कर्जाची बाकी + पुरी व्हावयाच्या हमी रकमेच्या 1/3 रक्कम मिळून राज्यांच्या स्थूल उत्पादिताच्या निम्म्यापेक्षा अधिक असता कामा नये.²⁰

दुर्दैवाची बाब अशी आहे की, राज्यसरकारांनी (संबंधित खात्यानी) कोणत्या संस्था, व्यक्तीना किती

रकमेसाठी, कोणत्या वित्तसंस्था बँकाना कोणत्या प्रकल्पासाठी हमी दिली याचा तपशील त्यांच्याकडे उपलब्ध नाही. प्रकल्प पुरे झाल्याने हमीची आवश्यकता राहू नये. पण असे प्रकल्प पुरे झाल्यावर त्यासाठी ऋणकोने घेतलेली कर्जे फेडली की नाही याची दखल घेतली गेलेली नाही. हमी दिलेल्या रकमेहून ऋणकोला अधिक रक्कम मिळाली आहे का हे पाहिले गेले नाही. हमीबाबत संस्थांची काय परिस्थिती आहे याचा आढावा घेतला जात नाही.

उदाहरणार्थ महाराष्ट्राची मार्च 2002 अखेर हमी रक्कम 55922 कोटी रुपयांची होती. राज्य महसुलाच्या 175.86 टक्के एवढी ती रक्कम ठरली. म्हणजे हमी पुरी करण्याच्या राज्याच्या क्षमतेबाहेर ती होती. राज्य सरकारी निगम, स्वायत्त संस्था, मंडळे यानी विक्रीस काढलेल्या रोख्याना राज्यसरकारने दिलेली हमी रक्कम 1999-2002 या काळात 20109.30 कोटी रुपयानी वाढली होती. यातील 924 कोटी रु. ची हमी या निगमांच्या/संस्थांच्या जुन्या कर्जाच्या परतफेडीसंबंधात होती. महाराष्ट्र कृष्णाखोरे सिंचन विकास निगमाच्या काही कसुरीमुळे आणि राज्यसरकारची पत धोक्यात आल्याने निगमाना त्यानी ठरविलेल्या रकमांची कर्जरोख्यातून पूर्तता करता आली नाही. व जुनी कर्जे मिटली गेली नाहीत. एकाधिकार कापूस खरेदी योजनेअंतर्गत महाराष्ट्र राज्य सहकारी विपणन संघाचे संचित नुकसान 2028.32 कोटी रु. चे होते तरीही संघाने 7026.86 कोटी रु. चे कर्ज उभारले. त्यास महाराष्ट्र सरकारने हमी दिली. 20 साखर कारखान्या आधीची कर्जे न फेडल्यामुळे हमीदार सरकारवर ठपका आलेला असताना त्यांच्या आणखी 251.66 कोटी कर्जांना सरकारी जामीन राहिले. तीव्र वित्त संस्थानी (आय. डी.बी. आय., आय.सी.आय.सी.आय. व आय एफ.सी.आय.)

334.47 कोटी रु. ची हमी पूर्ती करण्यास सांगितले. तिची पूर्तता झाली नाही.²²

महाराष्ट्र सरकारने जी हमीपत्रे दिली त्यात त्यांची कालमर्यादा, वित्तीय मर्यादा किंवा कोणत्या कारणाने हमी काढून घेतली जाईल यांचा उल्लेख केलेला नव्हता. म्हणजे सरकारची वित्तीय जोखीम अमर्यादित राहिली.

हमी देताना सरकार हमी-फी आकारते. मार्च 2002 अखेर 525.85 कोटी रु. हमी-फी यावयाची बाकी होती. ती वसूल करण्याचा कोणताही प्रयत्न झाला नव्हता.²²

राज्य वित्तसचिवांच्या तंत्रज्ञ समितीने हमी बाबत पुढील सूचना केल्या आहेत.²³

- (1) हमीवर कमाल मर्यादा हमी
- (2) हमी कुणाला (त्याची पत लक्षात घेऊन, कर्ज फेडावयाच्या ताकदीचा विचार करून) द्यावयाची याबद्दल निवड करायला हवी.
- (3) हमी पत्रांची कागदपत्रे ठराविक नमुन्यांची करावीत. त्यात पारदर्शकता असावी.
- (4) हमी-फी आकारावी. हमीची पूर्तता होईल असा निधी उभारावा. दरसाल हमीपूर्ती व्हावयाच्या रकमेची एक टक्का रक्कम या निधीत जमा करावी.
- (5) हमीपत्रांची व्यवस्थित नोंद केली जावी.

माधव गोडबोले समितीनेही आपल्या 'अंदाजपत्रकांची पारदर्शकता' यावरील अहवालात हमी-राखीव निधी स्थापावा व हमी देण्यावर कमाल मर्यादा घालणारा कायदा करावा अशा शिफारशी केल्या आहेत.

या शिफारशींच्या अंमलबजावणीची वाट पाहावयाची आहे.

10. सरकारांची राजकोषीय कामगिरी

सरकारचे धोरण कोणते राहिल, ते कशाप्रकारे राबविले जाईल, त्यात कोणत्या क्षेत्रावर भर राहिल व ते राबविण्यासाठी कशारीतीने पैसा उभा केला जाईल हे सांगणारे व त्यास लोकप्रतिनिधींची संमती मिळविण्याचे साधन म्हणजे वार्षिक अर्थसंकल्प होय. या खर्चाना संमती मिळाली, की त्या मर्यादित विनियोग करणे/राखणे ही प्रशासकीय खात्यांची जबाबदारी असते. ही जबाबदारी सांभाळावयाची तर मुळात अर्थसंकल्प तेवढ्या दूरदृष्टीने व गांभिर्याने तयार करावयास हवा. विनियोग करित असता कालनिहाय पुनर्विलोक करित राहायला हवे. अर्थसंकल्पातील तरतुदीपासून प्रत्यक्ष विनियोग कमी अधिक होत असेल (कमी विनियोग याचा अर्थ धोरणातील कार्यक्रम योग्य रीतीने राबविण्यापासून ढळणे होय) तर त्याची कारणे शोधून ती स्पष्टपणे नमूद करणे जरूरीचे आहे. (लेखापरीक्षकांचे आक्षेप टाळण्यासाठी हे आवश्यक आहे). अशा पुनर्विलोकनानंतर सुधारित अंदाजपत्रक मांडून त्यास लोकप्रतिनिधींची अनुमती मिळवावयास हवी. सुधारित अंदाजपत्रक आणि प्रत्यक्ष अंतिम विनियोग यात मात्र तफावत पडता कामा नये.

परंतु प्रत्यक्षात असे घडत आलेले नाही. सुरुवातीचे व सुधारित अंदाज उल्लंघिले जात असल्याचे, अधिक खर्च होत असल्याचे, अंदाजित (ते कार्यक्रम हाती न घेता) खर्च न करता बचत केल्याचे, अपेक्षित बचत वेळेवर, प्रत्यर्पित न केले जाण्याचे नित्य अनुभवास येते. नियंत्रक आणि लेखापरीक्षक यांचे अहवाल पाहिले तर हे दिसून येते. एवढेच नव्हे तर ते विनाअटकाव वर्षानुवर्षे चालू राहिल्याचे दिसून येते. या सगळ्या तपशिलात शिरावयाची इथे जरूरी नाही. एक गोष्ट मात्र नमूद

करावीशी वाटते ती ही की लेखापरीक्षकांचे आक्षेप गंभीरपणे विचारात घेतले जात नाहीत. त्यांना उत्तरे देण्याचेही सतत टाळले जाते. यामुळे प्रशासनाबद्दल संशय निर्माण होतो.

राज्य सरकारांचे राजकोषीय व्यवहार योग्यरीत्या चालू आहेत की नाहीत हे जोखण्यासाठी तीन निकष लावले जातात. ते असे :

1. सरकारने जो विनियोग योजलेला आहे तो त्यास झेपणारा आहे का ?
 2. महसूल वाढविण्याइतकी, कर्जाचा आणखी बोजा उचलण्याइतकी त्याच्याजवळ क्षमता आहे का ?
 3. सरकार परावलंबी होत आहे का ? राजकोषीय व्यवहार हाताबाहेर जात आहेत का ?
- हे निकष तपासण्यासाठी विविध प्रमाणके लावली जातात.

1. चालू महसूलातून चालू खर्च वजा जाता (विकास कार्यक्रम हाती घेण्यास/वाढविण्यास) वाढत्या प्रमाणात शिल्लक राहते का ?
2. सर्व राज्यांच्या बाबतीत महसूली तूट वाढत असल्याचे दिसते. 1997-98तील ही तूट विनियोगाच्या 8.75 टक्क्यावरून 2002-03 (अंदाजे) साली 13.58 टक्क्या एवढी वाढली.
2. व्याजावरील निव्वळ खर्चाचे महसूलाशी प्रमाण. 1997-98 तील 13.0 टक्क्यावरून 2002-03 (अंदाजे) सालात 20.5 टक्क्यापर्यंत हे प्रमाण वाढले.
3. भांडवली जमा आणि भांडवली विनियोग (गुंतवणूक) यांचे गुणोत्तर.

1997-98 च्या 69.24 टक्क्यावरून 2002-03 (अंदाज) या साली 63.77 टक्क्यावर येऊन ठेपले. म्हणजे भांडवली जमेतून गुंतवणूक कमी

होऊन तिचा वापर महसूली विनियोग भागविण्यासाठी होऊ लागला.

4. एकंदर कर-महसूलाचे स्थूल राष्ट्रीय उत्पादिताशी 1997-98 मध्ये 5.84 टक्के प्रमाण होते. 2002-03(अंदाज) या साली ते 6.82 टक्के एवढे वाढले. म्हणजे यापुढे कर वाढविण्यातील लवचिकता कमी होत राहणार.

5. अंतर्गत कर्जे आणि स्थूल राष्ट्रीय उत्पादित यांचे प्रमाण या पाच वर्षात 0.77 टक्क्यावरून 3.08 टक्क्याएवढे वाढले आहे. तेव्हा या लवचिकतेच्या निकषावर राज्ये अयशस्वी ठरली.

6. राज्यसरकारांनी दिलेल्या हमीचे त्यांच्या महसूलाशी असणारे प्रमाण 1997-98 च्या 43.30 टक्क्यावरून 2001-02 (अंदाज) यावर्षी 61.32 टक्क्या इतके वाढले.

7. महसूली तुटीचे स्थूल राजकोषीय तुटीशी असणारे प्रमाण 1997-98 तील 37.0 टक्क्यावरून 2002-03 (अंदाज) साली 46.9 टक्क्याएवढे वाढणार आहे.

तेव्हा या सर्व निकषावर राज्यांची राजकोषीय कामगिरी समाधानकारक (हात बट्ट्यातली) नसल्याचा निष्कर्ष निघतो.

11. राजकोषीय जबाबदारीचे कायदे

राज्यसरकारांच्या अशा राजकोषीय बेजबाबदारीस आळा घालणे अपरिहार्य ठरते. तो राज्यप्रतिनिधीनी कायद्याने घालावयास हवा. यादृष्टीने चार राज्यसरकारानी पावले उचललेली आहेत.

1. कर्नाटकने ऑगस्ट 2002 मध्ये राजकोषीय जबाबदारीचा कायदा केला. त्यात :

(1) मार्च 2006 अखेरपर्यंत चार वर्षात महसूली तूट शून्यावर आणावयाची आहे.

(2) राजकोषीय तुटीचे प्रमाण चार वर्षांत त्यावेळी अपेक्षित राज्य स्थूल उत्पादिताच्या तीन टक्के राखावयाचे आहे आणि दरसाल ते कमी करावयाचे आहे.

(3) हमी रकमेवर हमीकायदानुसार नियंत्रण

राखावयाचे आहे.

(4) भांडवल गुंतवणुकीपासून स्थिर मत्ता निर्माण करावयाची आहे.

(5) राजकोषीय व्यवस्थापन दृढ पायावर उभे करावयाचे आहे, त्यात पारदर्शकता आणावयाची

परिशिष्ट

महाराष्ट्र आणि कर्नाटक राज्यांचा कर्ज बाजारीपणा

मार्च 2002 अखेर पुढीलप्रमाणे स्थिती आढळते

	कर्नाटक	महाराष्ट्र
राज्यांनी स्वतः उभ्या केलेल्या कर्जाचे प्रमाण	20	11
बचत निधीतील वाटा (कर्ज)	10	-
केंद्राकडून कर्जे :		
योजनेतर	13	38
योजनेसाठी	22	11
एकूण निधी	35	40
एकूण दायित्वे	100	100
राजकोषीय तूट भरून काढण्यासाठी कर्जे	26	33
एकूण गुंतवणूक व विकासासाठी कर्जे	71@	57@
अन्य कर्जे	नगण्य	7
बाकी शिल्लक	3	3
एकूण मत्ता	100	100
विकासासाठी विनियोगाचा (गुंतवणुकीचा) तपशील @		
सार्वजनिक कंपन्यात गुंतवणूक	15	15
विकासासार्थ कर्जे	-	-
विकासासार्थ कर्जे	13	4
सिंचन प्रकल्पावर विनियोग	37	23
उद्योग/विद्युत	2	6
परिवहन इ. वर विनियोग	4	9
	71	57

आहे.

2. महाराष्ट्राने राजकोषीय जबाबदारी व अंदाजपत्रकी व्यवस्थापना विषयक विधेयक तयार केले आहे. त्यानुसार :

(1) ठरविलेल्या दिवसापासून पाच वर्षात महसुली विनियोग महसुली जमेहून जास्त राहणार नाही.

(2) सर्व (मागील व चालू) देयके किती आहेत याचा आढावा घेण्यात येईल. शंकास्पद कर्जासाठी व भागभांडवलासाठी निधी उभारला जाईल.

(3) निवृत्ती वेतना साठी किती खर्च करावा लागेल हे दरवर्षी मांडले जाईल.

(4) अंदाजपत्रक तयार करताना त्यापुढील तीनवर्षांचे जमाखर्चाचे अंदाज मांडले जातील.

(5) कर्जावर नियंत्रण, पगारांचे नियमन, आर्थिक साहाय्यावर कमाल मर्यादा घालण्यात येईल.

(6) एकूण विनियोगाच्या किमान 60 टक्के विनियोग (पगार वगळून) विकासावर खर्च होईल असे पाहिले जाईल.

(7) हमी-रकमचे जोखीमीनुसार विवरण करून एकूण हमी-रकम अपेक्षित महसूली आवकाच्या 1.5 टक्क्याहून वाढणार नाही याची काळजी घेण्यात येईल.

(8) या कायद्याच्या अंमलबजावणीसाठी सरकार एक सल्लागार मंडळ नेमेल.

हे विधेयक केव्हा संमत होते हे पाहावयाचे आहे. पंजाबचे विधेयक अशात-हेचे आहे व केरळने अशात-हेचे विधेयक आणण्याचा इरादा जाहीर केला आहे.²⁴ अन्य राज्यांना अशात-हेचा कायदा करावयास लावायला हवा. निदान नजिकच्या काळात राज्ये आपला राजकोषीय व्यवहारा मोठ्या जबाबदारीने, आणि कार्यक्षमतेने चालवतील अशी अपेक्षा करूया.

कर्जाचाच तेवढा विचार करून राज्ये कर्जबाजारी होत आहेत तशी हाकाटी केली जाते. परंतु या कर्जातुन विकास प्रकल्प उभे राहिले याकडे कुणी लक्ष देत नाही. वास्तविक यात प्रमुख चिंतनीय बाबी पुढील आहेत.

1. सरकारी खर्चाचे व्यवस्थापन चोख कसे होईल. (जेणेकरून राजकोषीय नियमांचे उल्लंघन होणार नाही व त्यात पारदर्शकता कशी येईल).

2. तूट भरून काढण्यासाठी कर्जावर दिलेला भर कसाकमी करावा. (महसूली तूट नाहीशी करून विकासासाठी हवे असणारे महसुली आधिक्य कसे उभे करावे).

3. विकास प्रकल्पापासून ज्यांचा लाभ होतो त्यांच्याकडून या सेवांचा खर्च कसा भरून काढावा.

राजकोषीय जबाबदारीचे कायदे करून राज्यकर्त्याच्या मनमानीला वेसण घालणे हा एक उपाय आहे. पण हे कायदे चोखपणे अंमलात आणण्याची जबाबदारीची जाणीव घेण्याची राज्यकर्त्यांनी राजकीय दृढ इच्छा दाखवावयास हवी. तरच येत्या पाच एक वर्षात (संकल्प केला त्यानुसार) राजकोष नियंत्रित व नियमित ठेवण्याची अपेक्षा पुरी होऊ शकेल.

टीपा

1. हँडबुक ऑफ स्टॅटिस्टिक्स, रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडिया, 2001, पृ. 138, 140, 141.
2. रिझर्व्ह बँक बुलेटिन, फेब्रुवारी 2003, पृ. 24.
3. सरकारिया समिती (1988, पृ. 310), अकरावा वित्त आयोग (2000, पृ. 105)
4. अकरावा वित्त आयोग (2000), पृ. 189.
5. उपरोक्त, पृ. 21 युरोपियन मॉनेटरी यूनियनच्या

तक्ता क्र. 4

राज्यांची राजकोषीय तूट व तिचा भरणा कसा केला गेला (कोटी रुपये)

	1997-98	1998-99	1999-2000	2000-01	2001-02	2002-03
	सुधारित अंदाज			सुधारित अंदाज (अंदाज)		
(I) महसुली विनियोग						
(अ) विकासासाठी	113785	139148	151315	168514	186086	191071
(आ) प्रशासनावर	69891	86687	105144	118055	140017	157498
(इ) स्थानिक स्वराज्य संस्थांसाठी अनुदाने व सहाय्य	2957	3774	4539	4952	5337	6597
एकूण	186633	229609	260998	291521	331440	355166
वजा महसुली आवक	170300	189118	207201	237953	270900	306943
महसुली तूट	(-)16333	(-)40491	(-)53797	(-)53568	(-)60540	(-)48223
(II) भांडवली विनियोग						
योजनांतर्गत	22227	24001	24412	28149	34874	39816
योजने बाहेर	1575	2004	1100	2981	3459	3868
एकूण II	23802	26005	25512	31130	38333	43684
(III) निव्वळ कर्जे	5065	8760	12171	4834	7722	10940
एकूण राजकोषीय तूट I+II+III	(-) 45200	(-) 75256	(-) 91480	(-)89532	(-)106595	(-)102847
तुटीचा भरणा केलेला तपशील						
(IV) केंद्र सरकारकडून कर्जे (निव्वळ)	23676	32652	12408@	8396	14801	18736
V) भांडवली बाजारातून स्वतः उभी केलेली कर्जे (निव्वळ)	7280	10679	12664	12519	16074	11844
VI) राष्ट्रीय अल्पबचत योजनेतील राज्यांचा वाटा, भविष्य निर्वाह, घसार, यंत्रपुनर्स्थापना, कर्ज निवारण दुष्काळ परिहार निधी, ठेवी व वित्तीय संस्थांकडून कर्जे	14244	31925	66408@	68617	75720	72267
एकूण IV ते VI	(+) 45200	(+) 75256	(+) 91480	(+)89532	(+)106595	(+)102847

टीपा (1) स्थूल राजकोषीय तूट = महसुली विनियोग + भांडवली विनियोग + निव्वळ कर्जे वजा महसुली आवक (-) कर्जेतर भांडवली आवक
(2) @ 1999-2000 पासून राष्ट्रीय अल्पबचत योजनेतील राज्यांचा वाटा केंद्र सरकारची कर्जे न मानता (iv) तिच्या ऐवजी घास रोख्यातील गुंतवणूक (v) समजली गेली आहे
(3) स्रोत : 1999-2003 या सालातल्या रिझर्व्ह बँक बुलेटिन्सवर आधारित

तक्ता क्र.5
राज्यांची दरसाल, प्रतिव्यक्ती सरासरी आवक व विनियोग (रुपयात)

		कोटी रुपये	प्रतिव्यक्ती	टक्के
(1) महसुली आवक		230402	2243	100
(2) वजा महसुली विनियोग				
प्रशासन	61088			
व्याज	26465			
अनुदाने	4693	92246	898	40
(3) विकासासाठी उपलब्ध महसूल		138156	1345	60
(1) विकासासाठी उपलब्ध महसूल		138156	1345	72.9
(2) केंद्राकडून निव्वळ कर्जे विकासार्थ		10360	101	5.4
(3) अल्पबचत योजनेचा वाटा	28530	230402	2243	100
वजा केंद्रीय कर्जावर व्याज	25328	3202	31	1.7
(4) भांडवली बाजारात घेतलेली कर्जे	28530			
उणे परत फेडलेली	8249	3594	35	1.9
(5) केंद्राकडून अन्य कर्जे		1986	19	1.0
(6) भविष्यनिर्वाह निधी,	12256			
घसारा, यंत्रपुर्नस्थापना	3287			
कर्ज निवारण, दुष्काळपरिहार निधी				
ठेवी	4713			
अन्य	12175	32431	316	17.1
(1-6) एकूण		189729	1847	100.0
विकासावर महसुली विनियोग		158320	1541	83.4
विकासावर भांडवली विनियोग (गुंतवणुक)		28913	282	15.3
विकासतेतर विनियोग		2496	24	100.0
		189729	1847	100.0

टीपा : (1) 1997 ते 2003 या सहावर्षातील जमाखर्चाची सालिना सरासरी (2) 2001 च्या 102.70 कोटी लोकसंख्येवर आधारित प्रतिव्यक्ती जमा खर्च (3) 1999-2003 या सालच्या रिझर्व्ह बँक बुलेटिन्सवर आधारित

संदर्भात मास्ट्रिच संधीनुसार कर्जाचे प्रमाण स्थूल राष्ट्रीय उत्पादिताच्या 60 टक्क्याहून अधिक असू नये. व राजकोषीय तूट 3 टक्क्यांपर्यंत राहावी या शिफारशीमागे हा आधार दिसतो.

6. आठवा वित्तआयोग 2285 कोटी रु., नववा वित्त आयोग 976 कोटी रु., दहाव्या वित्त आयोगापासून परिहारचे प्रमाण राज्याचा महसूल वाढविण्याच्या प्रयत्नाशी जोडले जात आहे. उदाहरणार्थ राज्याची महसूल रकम 2.5 टक्क्यांनी वाढली तर त्या रकमेच्या दुप्पट म्हणजे कर्जात 5 टक्के परिहार मिळेल.

7. कर्नाटकाने किंमतीवर तर महाराष्ट्राने उत्पादनक्षमतेवर हे प्रमाण ठरविले. कर्नाटकने ते सिंचनदराहून अलग राखले तर महाराष्ट्रात ते सिंचनदरात अंतर्भूत केले.

8. सर्व राज्यांचे अपेक्षित जमाखर्च एका समान पातळीवर आणून राज्यांची राजकोषीय तूट किती येते हे पाहण्यासाठी वित्तआयोग राज्यांच्या अंदाजांची पुनर्रचना करित असते. यासाठी ती काही निकष निश्चित करित असते. सिंचनाच्या प्रचलित खर्चाचे त्यांचे हे गृहितक आहे.

9. महाराष्ट्रात जल आणि सिंचन आयोगानुसार (पृ. 6 74) 1992-97च्या सरासरीत दर हेक्टरी वार्षिक प्रचालन खर्च 178 रु. आकारलेला कर 402 रु., आस्थापन खर्च 350 रु., वसूली फक्त 254 रु. एकूण 528 रु.

10. इकॉनॉमिक सर्वे 2002-03 पृ. 182

11. महाराष्ट्र राज्याच्या ऊर्जा क्षेत्राच्या सुधारणा बाबतीतील सरकारची श्वेतपत्रिका, 28-8-2002, पृ. 7-9.

ओरिसा राज्याने वीज मंडळाचे त्रिभाजन हाती घेतले. पण पूर्वी देत असलेले अर्थसाहाय्य काढून

घेतले. थकवाकी वसूल करण्यासाठी लागणारे पोलिसांचे साहाय्य देऊ केले नाही. खाजगीकरण करून आलेला पैसा नव्या खाजगी कंपन्यांना पुरविला नाही. इत्यादी. अशा कारणामुळे ओरिसातील वीजमंडळाच्या त्रिभाजनाने जे नाउमेद करणारे चित्र उभे राहते ते टाळण्याचा न्यास व निधी निर्माण करण्यात महाराष्ट्र सरकारची दूरदृष्टी जरूर स्पष्ट होते.

12. दहाव्या वित्तआयोगाचा अहवाल पृ. 12 व 13.

13. नववा वित्तआयोगाचा अहवाल पृ. 9

14. अकरावा वित्तआयोग, पृ. 199-200

15. रिझर्व्ह बँक बुलेटिन (फेब्रुवारी 2003), पृ. 32

16. 100 रु. दर्शनीमूल्याचा 10 टक्के व्याज देणारा कर्जरोखा जर लिलावात 110 रु. स विकला गेला तर 110 रु. वर 10 रु. व्याज द्यावे लागत असल्याने प्रत्यक्षात व्याजाचा दर 9.09 टक्के येतो.

17. रिझर्व्ह बँक बुलेटिन (जानेवारी 2000), पृ. 12

18. रिझर्व्ह बँक बुलेटिन (फेब्रुवारी 2000), पृ. 28

19. राज्यांच्या हमी रकमेचा अभ्यास करणाऱ्या तंत्रज्ञ समितीचा अहवाल पृ. 55

20. उपरोक्त पृ. 39

21. नियंत्रक आणि लेखापरिक्षक यांचा 2001-02 यावर्षासाठीचा अहवाल पृ. xvii

22. उपरोक्त पृ. 19, 20.

23. रिझर्व्ह बँक बुलेटिन (फेब्रुवारी 2003), पृ. 15

24. रिझर्व्ह बँक बुलेटिन (फेब्रुवारी 2003), पृ. 3, 4

संदर्भसूची

1. वित्त आयोगांचे अहवाल. 1994, 1998
2. रिझर्व्ह बँकेचे राज्य-अर्थसंकल्पाचे अभ्यास.

जानेवारी 2000, ऑक्टोबर 2001, जानेवारी 2002 व फेब्रुवारी 2003.

3. कर्नाटक व महाराष्ट्र राज्यांचे मार्च 2000, 2001 व 2002 अखेरचे नियंत्रक आणि महालेखापरीक्षक यांचे अहवाल.

4. इकॉनॉमिक टाइम्स, 18 डिसेंबर 2000, 18 ऑगस्ट 2001, 26 ऑगस्ट 2002 व 16 नोव्हेंबर 2002.

5. महाराष्ट्र सरकारची ऊर्जा क्षेत्राच्या

सुधारणासंबंधीची श्वेत पत्रिका. 28 ऑगस्ट 2002.

6. खेर सी. पं. - सार्वजनिक गुंतवणुकीचे निकष आणि उपयोजितांच्या किंमतीचे धोरण (तत्त्व व व्यवहार), नवभारत मासिक, जुलै, ऑगस्ट 1987.

7. The Finances of the mysore state, popular, Bombay, 1967.

8. Fiscal Performance of states, Think-Line, Nashik, July 2003.

कर थकबाकी आणि राजकोषीय स्थिती

(कोटी रु.)

वर्ष	स्थूल आंतर्देशीय उत्पादित	राजकोषीय तूट	प्रत्यक्ष कर थकबाकी	राजकोषीय तूट स्थू. आ. उ. शी टक्केवारी *
1998-99	17,40,935	1,03,737	44,143	3.42
1999-2000	19,29,641	1,04,717	52,970	2.68
2000-2001	20,87,988	1,11,972	59,425	2.52

* कर थकबाकी वसूल केल्यास

स्रोत - इकॉनॉमिक टाइम्स, 25 एप्रिल, 2002

अर्थ शब्दांची वाट पाहे - काही पर्यायी शब्द

● शिवकुमार खोबरे

प्राचार्य, डॉ. घाळी कॉलेज,
गडहिंग्लज

अर्थसंवाद खंड 26, अंक 4 जानेवारी
मार्च 2003 या अंकात अर्थशास्त्राचे चिकित्सक
अभ्यासक शि.ना. माने यांनी काही नवीन शब्दांची
चर्चा केली आहे. नवीन शब्द इंग्रजीतून मराठीत रुढ
करीत असतांना त्यात अर्थपूर्णता असावी म्हणून प्रस्तुत
लेखात त्यावर मत व्यक्त करीत आहे.

Rain harvesting

लेखकानी उपरोक्त शब्दाचा थोडक्यात
इतिहास सांगून अर्थाचेही स्पष्टीकरण केले आहे.
'Rain harvesting' या शब्दाचा मराठी पर्याय
'पर्जन्याच्या भूमिगत साठवण प्रक्रियेचा लाभ घेणे'
असा सुचविला आहे. मराठीत अर्थशास्त्र परिभाषा
कोषात हा शब्द नाही. इंग्रजी शब्दांचे मराठीकरण
करीत असतांना अर्थवाहकता, अचूकता आणि
सुटसुटीतपणा त्यात अपेक्षित आहे. Rainbow
शब्दाला मराठीत पर्यायी इंद्रधनुष्य हा आहे. तथापि
असा नवा शब्द चर्चेतून साकार होईपर्यंत, Rain har-
vesting या शब्दाला 'पर्जन्य पुनर्भरण संपदा' हा पर्याय
योग्य वाटतो.

Bottom Line :

हा शब्द देखील मराठीतील उपलब्ध
अर्थशास्त्र परिभाषा कोषात नाही. तथापि हा शब्द
शेअर बाजारात सातत्याने वापरला जातो. Bottom
line शब्दाचा लेखकानी स्पष्ट केलेल्या अर्थापेक्षा
वेगळा अर्थ आहे असे वाटते. मंदीची स्थिती असतांना
समभागांच्या किंमती कमालीच्या कमी होतात. शेअर
बाजारात 52 आठवड्यातील समभागांची किमान व
कमाल किंमत खरेदी-विक्रीत विचारात घेतली जाते.
उदा. भारतीय औद्योगिक विकास बँक ची सार्वजनिक
समभाग खुली विक्री 130 रु. प्रति शेअर दराने 1994
साली झाली. याचा अर्थ 130 रु. Bottom line
नव्हे. हे समभाग नोंदणी त्रतर 130 रु. या किंमती
पर्यंत कधीच गेले नाहीत. त्यांची 52 आठवड्यातील
किमान किंमत 15 रु. आणि कमाल किंमत 40 रु.
प्रती समभाग आहे. सध्या हे समभाग 18 रु. हा या
दराने दर्शविण्यात येतात. याचा अर्थ उदाहरणात
Bottom line ला असलेली किंमत 15 रु. आहे असा
होता.

लेखकांनी Bottom line शब्दाला तीन मराठी पर्याय सुचविले आहेत. 'नफा-तोटा' दर्शक वित्तीय लेखांकन रेखा' 'नफा-तोटा दर्शक वित्तीय लेखांकन श्रेणी' आणि 'नफा-तोटा दर्शक वित्तीय लेखांकन मर्यादा' (किमान) हे लेखकांनी सुचविलेले पर्यायी शब्द अर्थवाहक वाटत नाहीत. त्यात सुटसुटीतपणा नाही. रोखे बाजारातसमभागाच्या कमाल आणि किमान किंमती प्रतिवर्षी भिन्न पातळीवर असतात. रोखे बाजारात समभाग Bottom line वर आल्यावर खरेदी करून किमती वाढल्यावर विक्रीकरून नफा मिळविला जातो. समभागाची वर्षातील न्यूनतम किंमत म्हणजे Bottom line होय. म्हणून Bottom line शब्द समुहास मराठी पर्याय 'न्यून पातळी रेखा' हा अधिक संयुक्तिक वाटतो.

Fertigation :

ही प्रगत शेतीतंत्रातील एक पद्धती आहे. लेखकांनी शब्दाची सविस्तर चर्चा केली आहे. Fertigation हा कृषी क्षेत्रातील महत्त्वपूर्ण प्रयोग आहे. लेखकाने या शब्दाला मराठी (अ) सूक्ष्म खत सिंचन (आ) सूक्ष्म खतपायन हे दोन पर्याय सुचविले आहेत. तथापि या दोन पर्यायापेक्षा 'सुयोग्य खत मात्रा' हे शब्द अधिक शास्त्रोक्त व अर्थवाहक वाटतात.

Heuristic :

हा एक महत्त्वपूर्ण शब्द लेखकाने चर्चिला आहे. या शब्दासाठी त्यांनी प्रयोगशिल अन्वेषणोपयोगी पद्धत हा मराठी पारिभाषिक पर्याय सुचविला आहे. नविन शब्द इंग्रजीतून मराठीत रूपांतरीत करित असतांना किमान शब्दात अर्थवाहक शब्द असावेत असे अपेक्षित आहे. या दृष्टिकोनातून Heuristic या शब्दाला पर्यायी शब्द स्वयंसंशोधनक्षम

आणि स्वयंसंशोधकत्व हे जास्त समर्पक अर्थवाहक आणि सुटसुटीत वाटतात.

Celebrity Marketing :

हा शब्द विपणन पद्धतीत नवे तंत्र म्हणून वापरला जातो. लेखकांनी शब्दाचा अर्थ, गरज आणि वास्तव या संदर्भात सखोल चर्चा केलेली आहे. Celebrity शब्दाचा अर्थ अनेक शब्द भंडारात विख्यात, किर्तिमान असा दिलेला आहे. लेखकांनी शब्द समुहास 'महासत्ताधारक लक्षी केंद्रीत विपणन' हा पर्याय सुचविला आहे. तथापि विख्यात किंवा किर्तीमान व्यक्ती महासत्ताकेंद्रीत असतातच म्हणून Celebrity Marketing या शब्द समुहास विख्यात, कीर्तिमान विपणन पर्याय अधिक समर्पक वाटतो.

Ergonomics :

या शब्दाची लेखकांनी चर्चा केली आहे आणि दुसरा शब्द कर्मचारी कार्यदक्षताशास्त्र असा सुचविला आहे. या शब्दाला श्रमिक कार्यदक्षताशास्त्र, कामगार/मजूर/कर्मचारी कार्यदक्षताशास्त्र पर्याय अर्थपूर्ण आहेत. मराठी अर्थशास्त्र परिभाषा कोषात तो समविष्ट आहे.

De Listing :

हा शब्द मराठी अर्थशास्त्र परिभाषा कोषात नाही. कंपनीच्या समभागांची शेअर-बाजारात खरेदी-विक्री होत असते. तथापि मंदीचा फटका बसून कंपनी तोट्यात गेली तर त्या कंपनीला शेअर बाजारात नोंदणी शुल्क रोखे विनिमय केंद्रात भरणे अशक्य होते. नोंदणी शुल्क भरल्याची मुदत संपल्यावर ती कंपनी De Listing होते. De Listing होणाऱ्या/ झालेल्या बऱ्याच कंपन्या आहेत. या शब्दाला विनोदणी हा मराठी पर्याय सुबोध वाटतो.

ग्रंथ परीक्षण

दर्या खवळला, गलबत हाकारले.

Steering Through Troubled Waters :

Memoirs of Vice-Chancellor

Dr. V. B. Ghuge, Kirti Prakashan, Aurangabad, 431005 July 2003, PPviii + 197,

Price Rs. 250/-

- शि. ना. माने,
भूतपूर्व अध्यक्ष, मराठी अर्थशास्त्र परिषद,
सातारा.

द इकनॉमिस्ट (मार्च 29-एप्रिल 4, 1997) च्या "एज्युकेशन अँड द वेल्थ ऑफ नेशन्स" या संपादकीयात पुढील प्रश्न विचारण्यात आला होता : "शिक्षण ही नवीन जागतिक अर्थव्यवस्थेच्या यशाची गुरुकिल्ली आहे. परंतु शिक्षणातील यशाची गुरुकिल्ली कोणती आहे?" भारतातील व विशेषतः महाराष्ट्रातील उच्च शिक्षणाचा विचार करताना या गूढ प्रश्नाची आठवण झाल्याशिवाय राहात नाही. महाराष्ट्रातील समकालीन उच्च शिक्षण व्यवस्थेची स्थिती संस्थात्मक मोडतोडीच्या उंबरठ्यावर उभी आहे. उच्च शिक्षण व्यवस्थेच्या सर्वच पातळ्यांवर गोंधळ आहे. अशा वेळी "Steering Through Troubled Waters; Memoirs of a Vice-Chancellor" (येथून पुढे संस्मरणे) लिहून वि. बा. घुगे यांनी खवळलेल्या दर्यात गलबत हाकारले आहे. त्यांच्या या पुस्तकात शिक्षणविषयक अनुभव विश्वाला एक शिक्षक व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठाचे (येथून पुढे डॉ. बा. आ. म. वि.) कुलगुरु (1991-1994) म्हणून अनुभवनिष्ठ आधार व परिमाण लाभले आहे. विशेषतः कुलगुरु म्हणून काम

करताना त्यांना जास्तीत जास्त व्यथित करणारी गोष्ट म्हणजे महाविद्यालयांच्या संलग्नीकरणाच्या वाजवी संकल्पनेचे करण्यात आलेले विकृतिकरण व विडंबन. संस्मरणे लिहिण्यापूर्वी त्याविषयीच्या बिस्फोटक हकीगती त्यांनी मला ऐकविल्या आहेत. शिक्षण हे परिवर्तनाचे एक प्रभावी साधन मानले जाते. त्या साधनाच्या प्रस्तुततेचे जतन करण्यासाठी अभ्यासक्रमात आवश्यकतेनुसार सुधारणा ही केल्या जातात. पदवीधर किंवा दुसरी पदवी धारण करणाऱ्या व्यक्तींचे श्रम बाजारातील विनिमय मूल्य शून्यापर्यंत का घसरत आहे ? 2003-2004 मध्ये महाराष्ट्रात वैद्यकीय प्रवेश प्रक्रिया जास्तीत जास्त गंभीर का झाली ? या व शिक्षणाशी संबंधित अन्य कूट प्रश्नांचा शोध घेण्याची गरज निर्माण झाली आहे. या पार्श्वभूमीवर घुगे यांचे पुस्तक प्रसिद्ध झाले आहे. पुढील परिच्छेदांत त्याचा प्रकरणशः मागोवा घेवू व शक्य तेथे त्याचे परीक्षण करू. सुरुवात शीर्षकापासून करू.

चांगले शासन देण्याच्या उमेदीने वि. बा. घुगे यांनी 15 सप्टेंबर 1991 पासून डॉ. बा. आ. म. वि. च

रीतसर काम पाहाण्यास सुरुवात केली. परिस्थिती बिकट होती. विशेषतः अभियांत्रिकी महाविद्यालयांच्या प्रवर्तकांनी स्वतःच्या अमलाखाली मनमानी व स्वयंशासित बोगस बेटे निर्माण केली होती. तेथील कार्यपालिकांत विद्यापीठाचा हस्तक्षेप खपऊन घेतला जात नव्हता. विद्यापीठ कायद्याची त्यांना अॅलर्जी होती. संलग्नीकरणावर त्यांचा कब्जा होतो. हे अधःपतन थोपविण्याची अवघड जबाबदारी गलबताच्या कप्तानावर होती.

निरोप व स्वागत

उपोषण व उत्सव ही आपल्या समाज जीवनाची दोन अभिन्न अंगे आहेत. घुगे यांच्या कुलगुरुपदाची सुरुवात त्या दोन अभिन्न अंगांपासून झाली. एकीकडे कुलगुरु घुगे यांचे निरोप स्वागत समारंभ पार पडत होते. तर दुसरीकडे कुलगुरुपदाच्या पहिल्याच दिवशी त्यांना एका प्राध्यापकांच्या उपोषणाचा प्रश्न हाताळावा लागला. उपोषण-उत्सव असे द्वंद्वत्मक संदर्भ असणारे पद सांभाळताना विद्यापीठ कायदा 1974 अंतर्गत कुलगुरुंच्या अधिकारांचा “ना कृपा ना भय” (पृ. 8) बुद्धीने वापर करणे हे एक “खडतर कार्य” असते. आणि “प्रस्तावना” व प्रकरण 1 (खडतर कार्य) मध्ये लेखकानी त्याची नोंद केली आहे. लेखकाचा निर्धार प्र. 2 मध्ये वर्णन केलेल्या “प्रश्न-पत्रिका फुटी” च्या प्रकरणात दिसून येतो. प्र. 3 डॉ. बा. आ. म. वि. तील “विभाग प्रमुख पदाच्या चक्री” पद्धतीविषयी आहे. त्यात या पद्धतीचे समर्थन करण्यात आले आहे. ती सुरु करण्यासाठी कुलगुरुंनी विशेष पुढाकार घेतला. दर दोन वर्षांनी विभाग प्रमुखपद आळीपाळीने बदलते ठेवल्यामुळे प्रत्येकाला कार्यप्रेरणेचा लाभ होतो.

भेटी व संवाद

आपल्या कारकीर्दीत वि. बा. घुगे यानी ज्या उपयुक्त प्रथा निर्माण केल्या त्यांत भेटी व संवाद यांची

आवर्जून नोंद करावी लागेल. “महाविद्यालयांना भेटी : एक संस्मरणीय अनुभव” हा प्र. 4 चा विषय आहे. महाविद्यालयातील प्राध्यापक/शिक्षक, शिक्षकेतर कर्मचारी, विद्यार्थी व संस्थाचालक यांच्याशी महाविद्यालयीन समस्यांविषयी संवाद साधणे, हा या भेटींचा प्रारंभिक हेतु होता आणि संवादाच्या माध्यमातून विद्यापीठ या मातृसंस्थेशी महाविद्यालयांशी संबंधित सर्व घटकांची प्रतिबद्धता जास्त दृढ करणे, हे त्या भेटींचे अंतीम उद्दिष्ट होते. विद्यापीठ व संलग्न महाविद्यालये यांच्यामध्ये संज्ञापन दरी निर्माण होणे हे मुशासनाचे लक्षण नव्हे. त्या दरीतून दुरावा व प्रसंगी संघर्ष निर्माण होतात. त्यावर परिणामकारक उतारा म्हणून वारंवार विद्यापीठाशी संवादातून समरसता या उच्च शिक्षणाच्या अंतीम सत्यावर एक पूर्णवादी म्हणून घुगे यांची निःसीम निष्ठा दिसून येते.

त्याबरोबरच प्रकरणातील पृ. 28 व 29 वरील ‘पोषित वृद्धी’ विषयीची घातांकीय माहिती/विधान अनाकलनीय व संदिग्ध वाटते. अर्थात, त्याविषयीचे विशदीकरण, परीक्षणाच्या अखेरच्या परिच्छेदात करण्यात आले आहे.

नाकापेक्षा मोठी जड

पाचवे प्रकरण “विद्यापीठाच्या प्रशासनाचे पुनरुज्जीवन” या विषयाला वाहिले आहे. यात 1991 पूर्वीच्या विद्यापीठातील विविध विभागांतील अनियमीतता व दुराचार यांची मोठी यादीच देण्यात आली आहे. रद्दी विक्रीपासून कार्यकारी मंडळ सदस्यांचा भत्ता प्रकरणांतील लबाड्यांची सविस्तर माहिती देण्यात आली आहे. 1974 च्या विद्यापीठ कायद्यान्वये कुलगुरुंच्या अधिकारांना हे एक आव्हान होते. 1991 पूर्वी त्या कायद्याच्या अंतर्गत काही तरतुदींवर अनुपालनापेक्षा अनुपालनभंगाचेच प्रभुत्व होते. अशा परिस्थितीत विद्यापीठ प्रशासनाचे

अधःपतन थोपविण्याची व त्यात सुधारणा करण्याची नाजूक जोखीम घुगे यांच्यावर पडली. आणि सर्व संबंधितांच्या सहकार्याने त्यांनी ती यथाशक्ती पार पाडली. अर्थात, त्या सफाईत काही बड्या शक्ती दुखावल्या गेल्या.

प्र. 6 मध्ये “परीक्षा सुधारणा” विषयी चर्चा करण्यात आली आहे. त्यात पूनर्मूल्यनाच्या ऐवजी परिनिरीक्षण (Scrutiny) व नियमन (moderation) सुरु करणे, निकालांचे संगणिकीकरण, सतर्कतापथके, इत्यादी साधारण उपायांचाच समावेश आहे.

परिमाण विरुद्ध गुणवत्ता

प्र. 7 मध्ये “विद्यानिष्ठ विकास” या संकल्पनेचा विचार करण्यात आला आहे. प्रथम विद्यापीठांतर्गत विकास कार्यक्रमांचा/योजनांचा मार्गोवा घेण्यात आला आहे. त्यानंतर संलग्न महाविद्यालयांतर्गत कार्यक्रमांचा/प्रकल्पांचा आढावा घेण्यात आला आहे. विद्यार्थ्यांची गुणवत्ता वाढविण्यासाठी शिक्षक/प्राध्यापकांचे अध्ययन व संशोधन अद्ययावत करणे आवश्यक आहे. या हेतुने नवे संशोधन प्रकल्प सुरु करणे उजळणी तसेच उद्बोधन यासारखे कालबद्ध अभ्यासक्रम, इत्यादी बाबीं कडे विशेष लक्ष देण्यात आले. महाविद्यालयांच्या पातळीवरही काही कार्यक्रम व प्रथा सुरु करण्यात आल्या. परंतु त्यांच्या कार्यवाहीवर काही मर्यादा पडल्याची कबुली लेखकानी या प्रकरणात दिली आहे.

विद्यानिष्ठ विकासाच्या संबंधात किती अभ्यासक्रम पूर्ण करण्यात आले, त्यांवर किती रक्कम खर्च करण्यात आली आणि किती प्राध्यापकांनी व शिक्षकांनी त्यांचा लाभ घेतला याविषयीच्या परिमाणात्मक नोंदींचा संस्मरणात आवर्जून उल्लेख करण्यात आला आहे आणि तसा उल्लेख जरूर

व्हावयाला हवा. परंतु त्याबरोबरच किती शिक्षक/प्राध्यापक स्वाध्यायी झाले किंवा किती महाविद्यालयांच्या शैक्षणिक गुणवत्तेच्या मापनात सुधारणा झाली, याविषयीच्या मापदंडाच्या आघाडीवर अनास्था दिसते.

प्रश्न वित्त साधनांच्या टंचाईचा नाही

प्र. 8 मध्ये विद्यापीठाच्या “वित्तीय व्यवस्थापनातील सुधारणा” विषयी उहापोह करण्यात आला आहे. आणि स्वतः घुगे यांचा तो विशेष अभ्यास विषय आहे. संपूर्ण प्रकरण वाचल्यानंतर एका व्यवस्थापन गुरुच्या पुढील एका प्रसिद्ध विधानाचा प्रथम उल्लेख करण्याचा मोह अनावर होतो: “संघटन चांगले किंवा वाईट नसते, चांगले किंवा वाईट असते ते (त्याचे) नेतृत्व.” संस्मरणातील विद्यापीठाचे वित्तीय व्यवस्थापन वाचल्यानंतर उपरोक्त विधानाविषयीचा माझा दृष्टीकोन जास्त दृढ झाला, तो कसा, त्यासाठीच वित्तीय व्यवस्थापनातील गोंधळाचे पुढील काही नमुने पाहू: “साधनांचा तुटवडा”, “निधींची कमतरता”, “वित्तीय चणचण”, “वित्त साधनांचे गैरव्यवस्थापन”, “अपुरी वेतन अनुदाने”, “दैनिक रोकड वही” न लिहिणे, “विद्यापीठ निधींचा मनमानी खर्च”, विद्यापीठ कामासाठी “भाड्याच्या टॅक्सीचा बेबंद वापर”, “वित्तीय स्थिती” इत्यादी. दुसऱ्या शब्दात, प्रश्न वित्त साधनांच्या उपलब्धतेचा किंवा टंचाईचा नव्हता. तो होता उपलब्ध वित्त साधनांच्या योग्य विनियोगाच्या अभावाचा. तो होता परीक्षणाच्या सुरुवातीला उल्लेख केलेल्या संस्थात्मक/पद्धतीय/व्यवस्थेच्या अपयशाचा.

वित्तीय व्यवस्थापन सुधारणेच्या संबंधात वि. बा. घुगे यानी त्यांच्या संस्मरणात उल्लेख केल्याप्रमाणे जातीने लक्ष घालून जरूर महत्वाचे उपाय योजले. बऱ्याच उपायांचे अपेक्षित लाभ लगेच मिळू

लागले. परंतु प्र.7 मधील “विद्यानिष्ठ विकास” या संकल्पनेचे स्वरूपच असे आहे की जिचे अपेक्षित परिणाम लगेच दिसून येत नाहीत. काही वस्तुंच्या उत्पादन फलनाप्रमाणे विद्यानिष्ठ विकासाचा गर्भवहन अवधि दीर्घ असतो, मात्र त्याची फळे भविष्यात डॉ.बा.आं.म.वि. ला जरूर चाखता येतील, अशी अपेक्षा व्यक्त करून आता अखेरच्या 9व्या प्रकरणाकडे वळू.

गुन्हा व शिक्षा

प्र.9 “विना-अनुदानयोग्य व्यवसाय महाविद्यालये” यांविषयी आहे. लेखकानी त्यांच्या संस्मरणात डॉ.बा.आं.म.वि. क्षेत्रातील विनाअनुदानित व्यवसाय महाविद्यालयांचे समकालीन आक्राळ-विक्राळ प्रश्न व त्या अनुषंगाने निर्माण झालेल्या विध्वंसक समस्या ऐरणीवर आणल्या आहेत. लेखाच्या सुरुवातीला आपण “द इकनॉमिस्ट” मधील संपादकीयाचा सहेतुक संदर्भ नोंदला आहे. ज्याप्रमाणे शिक्षणाकडे नव्या अर्थव्यवस्थेतील विकासाची गुरुकिल्ली म्हणून पाहिले जाते त्याप्रमाणे शिक्षणातील यशाच्या गुरुकिल्लीचे विस्मरण होते. संपादकीयाचा हा सार महाराष्ट्रातील सर्वच विना-अनुदानित व्यवसाय महाविद्यालयांना जास्त प्रस्तुत ठरतो. महाराष्ट्रात जवळ जवळ 20 वर्षांपूर्वी विना-अनुदानित व्यवसाय महाविद्यालये सुरु झाली. आज त्यांची संख्या सरकारी व्यवसाय महाविद्यालयांपेक्षा बरीच मोठी आहे. त्यांना परवानगी देण्यामागे मागास, गरीब व गरजू विद्यार्थ्यांची शिक्षणाची गरज पूर्ण व्हावी, हा प्रमुख उदात्त हेतू होता. कालौघात महागडे व्यवसाय शिक्षण सर्व गरीब व गरजू विद्यार्थ्यांना माफक खर्चात किंवा मोफत पुरविण्याची सरकारी वित्त साधने अपुरी पडू लागली. या विरोधाभासातून व्यवसाय शिक्षणात विध्वंसक प्रवृत्ती उफाळून वर आल्या. खाजगी संस्था

चालकांना किंवा सरकारला, घुगे उल्लेख करतात त्या शिक्षणाच्या स्वरूपातील ‘गुण वस्तुला’, दाल-रोटीपेक्षा वेगळे मानणे परवडेना. व्यवसाय शिक्षणाच्या वाढत जाणाऱ्या मागणीनुसार ती भागविण्याची सरकारी वित्त साधने अपुरी पडतात, हे वस्तुस्थितीला धरून नाही. म्हणूनच शिक्षणविषयक जबाबदारी टाळण्याचा सरकारी दृष्टीकोन स्वीकरता येत नाही. तो जर स्वीकारला, तर मग सरकार हवे कशाला ? कापसाला प्रति क्वि. रु. 2500 दराची केवळ घोषणा करण्यासाठी ? ‘पोटा’ लावण्यासाठी ? कुपोषणाने दगावलेल्या बालकांच्या माता-पित्यांना नुकसानभरपाई देण्यासाठी ? कृत्रिम पाऊस पाडण्यासाठी ? या प्रकरणाची ही लांबलेली परंतु आवश्यक ठरणारी ही पार्श्वभूमी ध्यानात घेऊन त्या प्रकरणाचा विचार करू.

सुरुवातीलाच लेखकानी पुढील प्रश्न विचारला आहे : पश्चिमेकडील देशांप्रमाणे” शिक्षणाच्या पूर्ण परिव्यावर आधारित किंमतीला शिक्षणाचा पुरवठा करण्यात यावा काय ?” या प्रश्नाच्या लेखकांच्या उत्तराचा सारांश पुढीलप्रमाणे आहे : आर्थिक दृष्टीकोनातून किंवा तत्वतः या प्रश्नाचे होकारार्थी उत्तर देण्याच्या बाजूने सबळ व समर्थनकारी पुरावा असला, तरी भारतातील अधिकतर गुणवत्ताधारक विद्यार्थी गरीब असल्यामुळे त्यांच्या शिक्षणाची जबाबदारी अंशतः सरकारने उचलली पाहिजे. गरजेनुसार त्यासाठी अनुदानही द्यावयाला हवे. परंतु अनुदानाचे लाभ खऱ्या गरीब विद्यार्थ्यांपेक्षा श्रीमंत विद्यार्थ्यांनीच उपटले. तसे काही अभ्यास प्रसिद्ध झाले आहेत. आणि लेखकानी संदर्भ म्हणून त्यांचा उल्लेख केला आहे. पुढे काय ? अनुदाने मागे घ्यावयाची ? या संबन्धात लेखकांचा निष्कर्ष असा की खऱ्या गरीब विद्यार्थ्यांचा फायदा होईल अशी अनुदान वितरण व्यवस्थेत सुधारणा शक्य आहे. परंतु ही सुधारित

अनुदान वितरण व्यवस्था, लेखक पुढे म्हणतात त्याप्रमाणे, अखेर पुरेशी ठरत नाही. कारण ? सरकारकडे तेवढी वित्तसाधने उपलब्ध नाहीत. त्यातूनच 'सशुल्क जागा' व 'मोफत जागा' हा तोडगा निघाला. 31 ऑक्टोबर 2003 रोजी हा तोडगा रद्द ठरविण्यात आला आहे आणि त्यानंतरचे 'महाभारत' आपणास माहीत आहे. असो.

सरकारकडे व्यवसाय उच्च शिक्षणासाठी पुरेशी वित्त साधने उपलब्ध नाहीत, हीच खाजगी विना-अनुदानित व्यवसाय महाविद्यालये सुरु करण्याची परवानगी देण्यामागील मेख आहे. दुसऱ्या शब्दात, विना-अनुदानित व्यवसाय महाविद्यालयांना परानगी दिल्यापासूनच्या मागील 20 वर्षातील महाराष्ट्राचे महालेखा परीक्षक यांचे अहवाल यांचा अभ्यास केल्यास, पुरेशी वित्त साधने उपलब्ध नाहीत हा युक्तिवाद दिशाभूल करणारा ठरतो. गुन्हा एकाचा, तर शिक्षा दुसऱ्याला. असो.

आता परत घुगे यानी प्र.1 मध्ये कथन केलेल्या खाजगी व्यवसाय महाविद्यालयांच्या शोकात्मिकेकडे वळू. डॉ.बा.आं.म.वि. चे कुलगुरु म्हणून वि.बा. घुगे यानी त्यांच्या अधिकारांचा यथोचित वापर करून त्या महाविद्यालयातील त्रुटींची पूर्तता करण्याचे सर्व प्रयत्न केले. चौकशी समित्या नेमल्या, अहवाल मागविले, नोटीसा बजावल्या. परंतु विना-अनुदान संस्कृतीत तयार झालेल्या व कुलगुरुंचे आदेश धाब्यावर बसविणाऱ्या डेविडसनी अखेरपर्यंत अपेक्षित प्रतिसाद दिला नाही. अशाप्रकारे, कुलगुरुपदाचा तीन वर्षांचा कालावधि पूर्ण करून 14 सप्टेंबर 1994 रोजी घुगे कार्यमुक्त झाले. निरोप स्वीकारताना तथाकथित 'वाईट मुलांचा' नव्या 1994च्या विद्यापीठ कायदानुसार बंदोबस्त होईल असा दृढ विश्वास व्यक्त करून व 'कुलगुरु निवास'

सोडून घुगे त्यांच्या 'पूर्णद्वित' कडे परत आले.

सरतेशेवटी संस्मरणांत मला आढळलेल्या त्रुटीविषयी दोन शब्द. त्याशिवाय पुस्तकाचा मागोवा, पुनर्विलोकन किंवा परीक्षण अपूर्ण असेल. इंग्रजी व मराठी वाङ्मय या पुनर्विलोकनाने स्वतःचा स्वतंत्र छाप निर्माण केला आहे. त्याच्याशी एकनिष्ठ राहून पुढील त्रुटींची, केवळ कर्तव्य म्हणून, नोंद करू इच्छितो.

(1) पुस्तकाच्या अखेरीस सूची हवी. तिची प्रकर्षाने उणीव जाणवते.

(2) पृ. 21 वरील 'Sustained growth' (पोषित/निर्वाहित वृद्धी) ही संज्ञा संदिग्ध वाटते. तथाकथित महाविद्यालयांच्या उपलब्ध वित्त साधनांच्या संदर्भात तिचे सप्रमाण स्पष्टीकरण केले असते, तर ती संदिग्धता निर्माण झाली नसती. पोषित वृद्धी परपोषित वृद्धी असू शकते. परंतु ती स्वयंपोषित नसते. पृ. 28 वरील तक्त्यानुसार संलग्न महाविद्यालये व त्यांची विद्यार्थी संख्या यांच्यात अनुक्रमे 180 पासून 236 पर्यंत व 99082 पासून 123404 पर्यंत वाढ झाली. ही वाढ घातांकीय (exponential) आहे. पोषित किंवा परपोषित वृद्धीला स्वयंपोषित वृद्धीपर्यंतचा टप्पा गाठण्यासाठी अजून किती अंतर पार करावे लागेल, हा जास्त महत्वाचा प्रश्न आहे. विशेषतः लेखकानी पृ. 24 वर उधृत केलेला 'उपनिषदीय मंत्र' घातातीत आहे. लेखक स्वतः; एक व्यासंगी पूर्णवादी आहेत, म्हणूनच त्यांच्याकडून घातातीत विश्लेषणाची वाजवी अपेक्षा होती.

उच्च शिक्षण विद्यापीठ प्रशासन, केन्स यानी उल्लेख केलेली "अधिकारपदावरील वेडी माणसे" (Mad men in authority) किंवा घुगे यांची तथाकथित "वाईट मुले" यांत रस असणाऱ्या जाणकारांनी हे पुस्तक जरूर वाचावे.

महाराष्ट्र सिंचन परिषदेत मराठी अर्थशास्त्र परिषदेचा सहभाग

महाराष्ट्र सिंचन परिषदेचे पाचवे अधिवेशन गोदिया येथे 17-18 जानेवारी, 2004 या दरम्यान संपन्न झाले. परिषदेचे अध्यक्षस्थान गोपालदास अग्रवाल यांनी भूषविले. परिषदेमध्ये 'बहुहंगामी पीक पद्धतीकडे' या विषयावर दोन दिवस चर्चा झाली. या विषयावर पंजाबराव कृषी विद्यापीठाचे कुलगुरु शरद निंबाळकर यांनी आपले विचार उद्घाटन प्रसंगी मांडले. परिषदेचे उद्घाटन सुप्रसिद्ध जल तज्ज्ञ माधवराव चितळे यांच्या हस्ते झाले. पाण्याचा गैरवापर होत असल्याने 'जलनिराश्रीत' हा नवा वर्ग उदयास येत असल्याचे माधवरावांनी सूचित केले. द्राक्ष किंवा डाळींबासारख्या फळांमध्ये पाण्याची मात्रा मोठ्या प्रमाणात असते. अशा फळांची निर्यात म्हणजे एकप्रकारचा 'आभासी पाणी व्यापार' होय असे देखील त्यांनी आपल्या भाषणात नमूद केले.

महाराष्ट्र सिंचन परिषदेच्या या अधिवेशनात मराठी अर्थशास्त्र परिषदेने सह-आयोजक या नात्याने भाग घेतला. 'सिंचनाचे अर्थशास्त्र' या विषयावरील तांत्रिक चर्चासत्राचे आयोजन मराठी अर्थशास्त्र परिषदेने केले. या चर्चासत्राचे अध्यक्षस्थान अर्थसंवादचे प्रमुख संपादक विनायक देशपांडे यांनी भूषविले. या चर्चासत्रात उद्भरण सिंचनाचे अर्थशास्त्र, उपसा सिंचन योजनांची व्यवहार्यता, जागतिक व्यापार संघटना, जागतिकीकरणाचा शेतकऱ्यांवर होणारा परिणाम, सिंचनातून सामाजिक व्यवस्थेत होणारे बदल, भारतीय शेतकऱ्यांपुढील आव्हाने या विषयावर निरनिराळ्या लेखकांनी शोधनिबंध सादर केले. या चर्चासत्राचे सह-अध्यक्ष एस. एल. खोलापूरकर, अधीक्षक अभियंता, पाटबंधारे विभाग नागपूर हे होते.

महाराष्ट्र राज्याचे राज्यमंत्री (पाटबंधारे विभाग) बाळासाहेब थोरात हे समारोप समारंभ प्रसंगी प्रमुख पाहुणे होते. या परिषदेचे आयोजन यशस्वीपणे होण्यासाठी अशोक जाधव, अधीक्षक अभियंता, जलविज्ञान प्रकल्प नाशिक, श्रीकांत डोईफोडे कार्यकारी अभियंता, पाटबंधारे विभाग नागपूर, दि. मा. मोरे, मुख्य अभियंता व सहसचिव (नियोजन), मुंबई, सु. वा. देशपांडे, प्रमुख अभियंता, पाटबंधारे विभाग, नागपूर, जयदीप जसानी, सदस्य सिंचन सहयोग, गोदिया, आर. एल. दमाणी, कार्यकारी संचालक, विदर्भ पाटबंधारे विकास महामंडळ ह्यांनी परिश्रम घेतले. या सिंचन परिषदेत महाराष्ट्राच्या विविध भागातील जवळपास 800 प्रतिनिधींनी भाग घेतला.

महाराष्ट्र सिंचन परिषदेचे सहावे वार्षिक अधिवेशन जानेवारी 2005 मध्ये सोलापूर येथे होईल. अधिवेशनातील चर्चासत्रासाठी 'अवर्षण प्रवण क्षेत्रातील सिंचन व्यवस्था' हा विषय निश्चित करण्यात आला आहे.

कार्यवाह- खजिनदार

हार्दिक अभिनंदन

वसंत जुगळे - विद्यापीठ अनुदान आयोगाच्या
स्वामी प्रणवानंद सरस्वती पुरस्काराचे मानकरी

शिवाजी विद्यापीठाच्या अर्थशास्त्र विभागाचे प्राध्यापक व विभाग प्रमुख वसंत जुगळे यांची विद्यापीठ अनुदान आयोगाच्या वतीने राष्ट्रीय पातळीवर देण्यात येणाऱ्या अर्थशास्त्रातील स्वामी प्रणवानंद सरस्वती पुरस्कारासाठी निवड करण्यात आली आहे. हा पुरस्कार अर्थशास्त्रातील सातत्यपूर्ण व उल्लेखनीय संशोधनासाठी देण्यात येतो. पुरस्कार म्हणून रु. 50,000/-, सन्मान चिन्ह आणि प्रमाणपत्र देण्यात येते. भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या संदर्भात भारतीय नागरिकाने केलेल्या वैशिष्टपूर्ण संशोधनासाठी हा पुरस्कार दिला जातो.

वसंत जुगळे यांनी संशोधनाअंती सुचविलेली 'सहकारी ग्राम बँक' ही कल्पना कोल्हापूर जिल्ह्यात लघु किसान बँकेच्या स्वरूपात साकार झाली आहे. सांगली व कोल्हापूर जिल्ह्यातील क्षारपीडित जमीनीच्या समस्येचे अभ्यासपूर्ण अर्थशास्त्रीय विश्लेषण त्यांनी केले आहे. या अभ्यासाच्या आधारे काडा (CADA)कायद्यात बदल करून शासनाच्या वतीने क्षारपीडित जमीनीला पुन्हा सुपीक करण्याचे काम सध्या हाती घेण्यात आले आहे.

कृषी क्षेत्रातील असंघटित साखर कामगारां विषयी वसंत जुगळे यांनी केलेला अभ्यास विशेष महत्त्वपूर्ण मानला जातो. जुगळे यांचा 'शुगरकेन प्रायसिंग' हा महाराष्ट्रातील 106 साखर कारखान्यांच्या अभ्यासावर आधारलेला एक उल्लेखनीय संदर्भ ग्रंथ आहे. कृष्णा खोऱ्यातील जलसंपत्तीचे व्यवस्थापन व माण खोऱ्यातील जलसंपत्ती ही त्यांची पुस्तके अत्यंत उपयुक्त आहेत. इंडियन डेव्हलपमेंट रिव्ह्यू या आंतरराष्ट्रीय पातळीवरच्या नियतकालिकाचे ते प्रमुख संपादक आहेत. या नियतकालिकाला अलिकडेच आंतरराष्ट्रीय दर्जाचे मानांकन अमेरिकन इकॉनॉमिक असोसिएशन तर्फे प्राप्त झाले आहे. दारिद्र्य, अभिवृद्धी व विकास हा त्यांनी संपादित केलेला ग्रंथ नुकताच प्रकाशित झाला आहे.

वसंत जुगळे यांचे हार्दिक अभिनंदन !

प्रमुख संपादक

अर्थसंवाद